

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ
690 «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ Ι. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ»

ΕΞΑΜΗΝΟ:	Γ΄
-----------------	-----------

Αλέξανδρος Χρύσης
Καθηγητής

Αθήνα
2017-2018

Ιστορία των Ιδεών Ι: Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός

I. Θεματικές

1. Ιστορία των Ιδεών & Διαφωτισμός: Όρια & ορισμοί
2. Διαφωτισμός: Ανθρώπινη φύση, κοινωνικό συμβόλαιο & πολιτική εξουσία
3. Διαφωτισμός & αγωγή
4. Διαφωτισμός & θρησκεία

II. Εισαγωγική Βιβλιογραφία*

Γιανναράς Αναστάσιος, *Ο Αγγλικός Εμπειρισμός και ο Γαλλικός Διαφωτισμός*, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976. [*]

Δημητρακόπουλος Μιχ.Φ., *Το φιλοσοφικό κίνημα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2001, τόμοι Α!,Β!.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Νεότερη Πολιτική Θεωρία*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 1996. [*]

Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων: Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 2004. [*]

Κονδύλης Παναγιώτης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1987, τόμοι Α!,Β!. [*]

Κονδύλης Παναγιώτης, «Η μονοδιάστατη και η πολυδιάστατη ερμηνεία του Διαφωτισμού», *Μελαγχολία και πολεμική. Δοκίμια και μελετήματα*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σσ.91-116. [*]

Λογοθέτης Κωνσταντίνος, *Ο Αγγλικός και ο Γαλλικός Διαφωτισμός*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1964, τόμοι Α!,Β!. [*]

Πλάγγεσης Γιάννης, *Νεότερη πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία*, Εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009. [*]

Στυλιανού Άρης Ι., *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου: από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2006. [*]

Anchor Robert, *The Enlightenment Tradition*, University of California Press, Berkley 1979. [*]

Berlin Isaiah, (ed.), *The Age of Enlightenment*, Oxford University Press, Oxford 1979.

Bronner Stephen, *Reclaiming the Enlightenment: Toward a Politics of Radical Engagement*, Columbia University Press, New York 2004. [*]

Cassirer Ernst, *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton University Press, Princeton 1968(1932). [και σε ελληνική μετάφραση της Αννέτε Φωσβίνκελ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2013] [*]

Dupré Louis, *the Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture*, Yale University Press, New Haven 2004. [*]

Gay Peter, *The Enlightenment: An Interpretation*, vols.1-2, London 1967 and New York 1969.

Gay Peter, *the Party of Humanity, Essays in the French Enlightenment*, Norton Company, New York & London 1971.

[Και σε ελληνική μετάφραση Θεοχάρη Αναγνωστόπουλου: Εκδόσεις Θύραθεν, Αθήνα 2009]. [*]

Goldmann Lucien, *The Philosophy of the Enlightenment. The Christian Burgess and the Enlightenment*, Routledge and Kegan Paul, London 1973(1968).

Gray John, *Enlightenment's Wake: Politics and Culture at the Close of the Modern Age*, Routledge, New York 1995.

Groethuysen B., *Η Φιλοσοφία της Γαλλικής Επανάστασης*, Εκδόσεις «Κάλβος», Αθήνα 1985. [*]

Hampson Norman, *The Enlightenment*, Penguin Books, London 1968.

[και σε ελληνική μετάφραση Γ.Μπεχλικούδη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1994]. [*]

Hazard Paul, *La Pensée Européenne au XVIIIème Siècle*, Boivin, Paris 1946, tomes I, II. [*]

Himmelfarb Gertrude, *The Roads to Modernity: The British, French and American Enlightenments*, Vintage Books, New York 2004. [*]

* Η ένδειξη [*] σημαίνει ότι ο συγκεκριμένος τόμος υπάρχει στη Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου.

Im Hof Ulrich, *The Enlightenment*, Blackwell, Oxford 1995. [*]
Israel Jonathan, *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford University Press, Oxford and New York 2001. [*]
Israel Jonathan, *Η Ευρώπη και ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός*, ΚΝΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2005.
Israel Jonathan, *Enlightenment Contested, Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1670-1752*, Oxford University Press, Oxford and New York 2006.
Israel Jonathan, "Enlightenment! Which Enlightenment?", *Journal of the History of Ideas*, June 2006, vol.67, No.3, pp.523-545.
Israel Jonathan, *A revolution of the Mind: Radical enlightenment and the Intellectual Origins of Democracy*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2010.
Porter Roy, *Enlightenment: Britain and the Creation of the Modern world*, Allan lane, London and New York 2000. [*]
Porter Roy, *Ο Διαφωτισμός*, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2014. [*]
Robertson John, *The Enlightenment. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2015.
Schmidt James, (ed.), *What is Enlightenment?*, University of California Press, Berkeley 1996.
Venturi Franco, *Utopia e Riforma nell' Illuminismo*, Einaudi, Torino 1970.
Wade Ira O., *The Intellectual Origins of the French Enlightenment*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1971.
Williams David, (ed.), *The Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge 1999. [*]
 - -----, *The Blackwell Companion to the Enlightenment*, (ed. John W. Yolton), Blackwell, Oxford 1971.
 - -----, *Encyclopaedia of the enlightenment*, (consulting ed. Peter Hanns Reill), Facts on File, New York 1996. [*]

ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Κύρκος Βασίλειος Α., *Αρχαίος ελληνικός διαφωτισμός & σοφιστική*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1986. [*]

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Δημαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Εκδόσεις ΕΡΜΗΣ, Αθήνα 1998 [*]
Καραφύλλης Γρηγόρης, «Νεοελληνική πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία. Όψεις των ευρωπαϊκών ιδεών στην ελληνική σκέψη τέλη του 19^{ου} – αρχές του 20^{ου} αιώνα, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990.
Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές ιδέες και κοινωνικές ιδέες*, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996[*].
Κονδύλης Παναγιώτης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1988. [*]
Νούτσος Παναγιώτης, *Νεοελληνική Φιλοσοφία, Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών προσεγγίσεων*, Εκδόσεις Κέρδος, Αθήνα 1981.
Νούτσος Παναγιώτης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Τα όρια της διακινδύνευσης*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005. [*]
Ταμπάκη Άννα, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Εκδόσεις ERGO, Αθήνα 2004.

III. Περιοδικά

History of European Ideas

(σε έντυπη μορφή από 1996)

Journal of the History of Ideas

(σε έντυπη μορφή από 1990)

History of Political Thought

(σε έντυπη μορφή από 1999)

IV. Ιστότοποι

ARTFL Encyclopédie Project

<http://encyclopedia.uchicago.edu/>

International Society for Eighteenth-Century Studies

<http://www.isecs.org/>

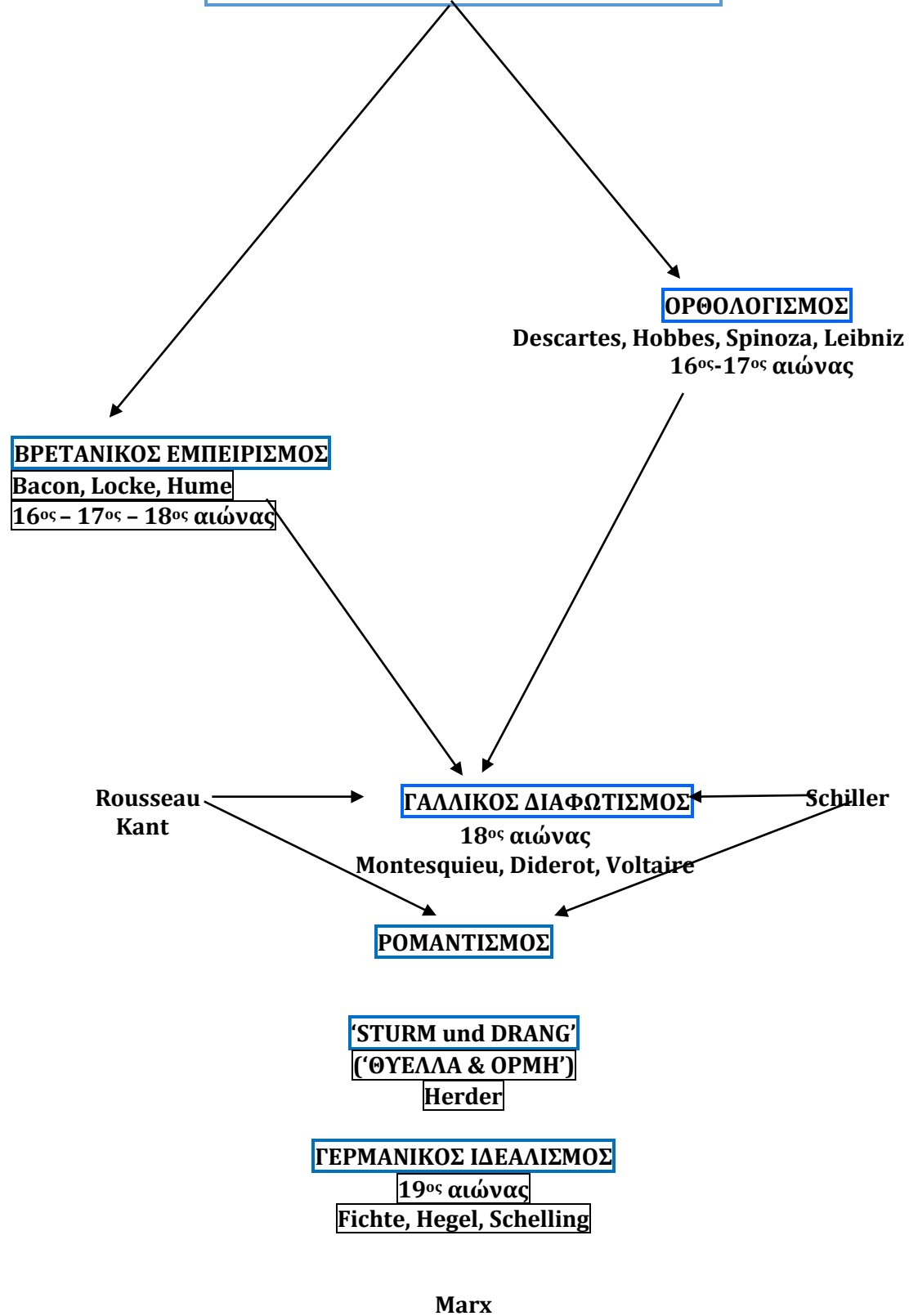
Voltaire Foundation

<http://www.voltaire.ox.ac.uk/>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Διαφωτισμός: η εποχή του & η δική μας

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΤΩΝ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

I. Ιστορία των Ιδεών

-Ο όρος 'ιστορία των ιδεών', που δεν είναι συνώνυμος της 'ιστοριογραφίας των ιδεών', πολιτογραφείται από τον **Arthur O. Lovejoy** (1873-1962), ο οποίος και συστηματοποιεί τη χρήση του στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ως πρόεδρος της **Λέσχης της Ιστορίας των Ιδεών** στο Πανεπιστήμιο John Hopkins, όπου διατέλεσε και Καθηγητής Ιστορίας από το 1910 έως το 1939.*

-Προγραμματικό κείμενο για την Ιστορία των Ιδεών μπορεί να θεωρηθεί το εισαγωγικό κεφάλαιο του κλασικού έργου του Lovejoy ***The Great Chain of Being***.

Όπως σημειώνει μεταξύ άλλων, αναφερόμενος στην 'Ιστορία των Ιδεών', ο Lovejoy, στόχος της είναι να διαρρήξει το πέπλο της φαινομενικής ενότητας και συνοχής που σκεπάζει τα κινήματα ιδεών και πεποιθήσεων και, στη βάση των «ιδεών-μονάδων» [**unit-ideas**], στοιχειακών ιδεών με τις οποίες δομούνται και εξελίσσονται μέσα στο χρόνο πεποιθήσεις και κινήματα- να αντιμετωπίσει τα συστατικά που συγκροτούν αυτά τα κινήματα ως πρώτη ύλη μελέτης και έρευνας για την κατανόηση του χαρακτήρα τους:

«Σε όλες τις σειρές των πεποιθήσεων και των κινήματων, που εξελίσσονται κάτω από ένα όνομα [π.χ. Διαφωτισμός –σημείωση δική μας], και σε καθένα από αυτά ξεχωριστά, είναι απαραίτητο να ανατρέξουμε πίσω από την επιφανειακή εμφάνιση της ενότητας και της ταυτότητας, να σπάσουμε το κέλυφος, που συγκρατεί το υλικό, αν θέλουμε να διακρίνουμε τις πραγματικές μονάδες, τις αποτελεσματικές δραστικές ιδέες, οι οποίες, σε κάθε δεδομένη περίπτωση, είναι παρούσες. Τα μεγάλα κινήματα και οι τάσεις τους, συνεπώς αυτά [τα κινήματα] που συμβατικά χαρακτηρίζονται –ισμοί, δεν αποτελούν κατά κανόνα τα έσχατα αντικείμενα του ενδιαφέροντος του ιστορικού των ιδεών. Αποτελούν απλά τα πρωταρχικά υλικά.»¹

* Πέραν των μαθητών του Lovejoy, διακεκριμένοι ιστορικοί των ιδεών είναι και οι Isaiah Berlin, Peter Gay, J.G.A. Pocock, Quentin Skinner, Franco Venturi & Παναγιώτης Κονδύλης.

¹ Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 1936, σσ.6-7. Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί δημοσίευση σειράς διαλέξεων, που έδωσε ο Lovejoy το δεύτερο εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 1932-1933 στο Πανεπιστήμιο Harvard.

Βλ. και το άρθρο του ίδιου "Reflections on the History of Ideas", στο πρώτο τεύχος της *Journal of the History of Ideas*, vol.1, No.1 (January 1940), σσ.3-23.

II. Διαφωτισμός

1. Οριοθετήσεις

1.1. Ως προς το χρόνο (Ιστορία της Φιλοσοφίας)

-Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων, 600-322 π.Χ.

***Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός**: Σοφιστές/ κλασσική Αθήνα 5^{ος} π.Χ. αιώνας

-Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Φιλοσοφία 322 π.Χ.-500 μ.Χ.

-Μεσαιωνική Φιλοσοφία 5^{ος}-15^{ος} αιώνες μ.Χ.

-Φιλοσοφία της Αναγέννησης 15^{ος}-17^{ος} αιώνες μ.Χ.

-**Φιλοσοφία του Διαφωτισμού 17^{ος}-18^{ος} αιώνες μ.Χ.**

*Ειδικότερα και συμβολικά ο **Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός** μπορεί να οριοθετηθεί με όρια την Ένδοξη Επανάσταση στην Αγγλία (1688-1689) και τη Γαλλική Επανάσταση του 1789.

Εκδοχή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού αποτελεί ο **Νεοελληνικός Διαφωτισμός**, συναρτημένος με την Επανάσταση του 1821.

-Φιλοσοφία του 19^{ου} αιώνα μ.Χ.- Ρομαντισμός, Γερμανικός Ιδεαλισμός κτλ.

-Σύγχρονα Φιλοσοφικά Ρεύματα

1.2. Ως προς το χώρο

Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός εκκινεί ουσιαστικά από την **Αγγλία** και μετατοπίζεται σταδιακά από Δυσμάς προς Ανατολάς: **Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ελλάδα, Ρωσία**.

Αξιοσημείωτη είναι εξάλλου και η περίπτωση της φιλελεύθερης **Ολλανδίας** με το ριζοσπαστικό διαφωτισμό του Spinoza.

1.3. Ως προς τα ρεύματα

-**Γνωσιοθεωρητικά**:

-**Ορθολογισμός** (Descartes, Spinoza, Leibniz)

-**Εμπειρισμός και αισθησιοκρατία** (Locke, Condillac κ.α.)

1.4. Ως προς την κοινωνική δομή & τους πολιτικούς θεσμούς

-Δυναμική άνοδος των ευρωπαϊκών **αστικών τάξεων** μέχρι και πρώτα βήματα προς τη Βιομηχανική Επανάσταση

-Σύγκρουση προς την **απόλυτη μοναρχία** και την **εκκλησιαστική εξουσία**

(**Πεφωτισμένη δεσποτεία, συνταγματική μοναρχία, κοινοβούλιο, δημοκρατία**)

*Σύμφωνα με μια ενδιαφέρουσα υπόθεση εργασίας που διερευνά και υποστηρίζει ο Robert Anchor στη μελέτη του *The Enlightenment Tradition*, μπορούμε να αναδείξουμε τη δυναμική του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ως κλιμακούμενη αντίθεση μεταξύ των ιδεωδών των φιλοσόφων του, από τη μια πλευρά, και της κοινωνικής/ ταξικής πρακτικής της αστικής τάξης. (Anchor 1979, pp.4-6, 145-146)

-**Πτέρυγες** [σύμφωνα με την κατάταξη του **Goldmann 1973, pp.37-41**]:

α) **ριζοσπαστική πτέρυγα** Γάλλων, κυρίως, Διαφωτιστών (Morelly, Mably, **Rousseau**)

β) **μετριοπαθής πτέρυγα** των Εγκυκλοπαιδιστών (Diderot, d'Holbach, Helvétius)

* η ιδιαίτερη περίπτωση του **Voltaire**

γ) **συντηρητική πτέρυγα** των Φυσιοκρατών, οπαδών του 'πεφωτισμένου δεσποτισμού'

-Ρεύματα [σύμφωνα με την κατάταξη του **Israel, 2005, σ.21 κ.ε.**]:

α) **μετριοπαθής Διαφωτισμός**

β) **ριζοσπαστικός Διαφωτισμός**

-Διαφορές [σύμφωνα με την κατάταξη του **Porter, 2014, σ.97 κ.ε.**]:

α) στην ανατολική και κεντρική Ευρώπη, η διαφωτιστική λειτουργία εξελίσσεται εντός των 'υπαρχουσών πολιτικών δομών'

β) στη Βρετανία, ο διαφωτισμός διαμέσου συμβιβασμών οδηγεί σε κρίσιμες θεσμικές, και όχι μόνο, μεταρρυθμίσεις.

γ) στη Βόρεια Αμερική, ως η γλώσσα της επανάστασης, ο Διαφωτισμός συμβάλλει στην επαναστατική θεμελίωση μιας πολιτείας με βάση κάποιες τουλάχιστον από τις διαφωτιστικές αρχές.

δ) στη Γαλλία ο Διαφωτισμός τροφοδοτείται από και τροφοδοτεί κοινωνική και πολιτική αστάθεια και ένταση, που θα απολήξει σε επανάσταση.

-**Συνοχή απέναντι στον κοινό εχθρό**, δηλαδή την παπική εκκλησία: ο πολεμικός χαρακτήρας του Διαφωτισμού (**Κονδύλης 1987, τ. Α', σσ.34-35, Κονδύλης 2002**)

2. Χαρακτηριστικά

2.1. Λόγος/ Κριτική δύναμη

-Ο Λόγος όχι ως Ιδέα, αλλά ως κριτική δύναμη/καλλιεργήσιμη ικανότητα προς αναλυτική και συνδυαστική σκέψη: «Ο Λόγος είναι για το φιλόσοφο, αυτό που είναι η χάρις για το χριστιανό. Η χάρις κάνει το χριστιανό να δράσει· ο λόγος κάνει το φιλόσοφο [να δράσει].»²

Cassirer 2013, σσ.62-64

-Ο Λόγος ως εργαλείο ερμηνείας του κόσμου και θεμελίωσης πολιτείας

2.2.Αντι-δογματικός χαρακτήρας: πνεύμα λεπτότητας/συστηματικό πνεύμα

-Από τη **θεολογία του Μεσαίωνα** και το **γεωμετρικό πνεύμα** του Descartes στο **πνεύμα της λεπτότητας** των γάλλων Διαφωτιστών και στο νευτώνειο πρότυπο των Φυσικών Επιστημών

(Επέκταση/ εφαρμογή του νευτώνειου προτύπου στη μελέτη της κοινωνίας και της πολιτικής)

Groethuysen 1985, σσ.40-41.

-Αποκατάσταση του αισθητού κόσμου

Κονδύλης 1987, τ. Α', σ.28.

-Από το **πνεύμα του συστήματος** στο **συστηματικό πνεύμα**

***Βλ. σχετικά**

α) Ντ' Αλαμπέρ 2005, σσ.178-181.

β) Cassirer 2013, σσ.56-57.

-Από την **παραγωγική μέθοδο** του καρτεσιανού λογισμού του 17^{ου} αιώνα [**Περί μεθόδου Λόγος**] στην **επαγωγική μέθοδο** της νευτώνειας Φυσικής του 18^{ου} αιώνα [**Regulae Philosophandi**]: από το μερικό στο γενικό, από την ανάλυση (εμπειρία/πείραμα/παρατήρηση) στη σύνθεση (αρχές/νόμοι).

***Βλ. σχετικά:**

α) Ντ' Αλαμπέρ 2005, σ. 59.

β) Groethuysen 1985, σσ.41-45,

γ) Cassirer 2013, 54-55, 116-117/ 120-121

-Επέκταση- εφαρμογή της **αναλυτικο-συνθετικής μεθόδου** και του νευτώνειου προτύπου στη μελέτη της κοινωνίας και της πολιτικής

2.3. Αγωγή και Νομοθεσία

***Βλ. σχετικά, Groethuysen 1985, σσ.155-159.**

-Φυσικό Δίκαιο & Θετικό Δίκαιο: ανθρωπίνη φύση και φυσικά δικαιώματα

-Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου

-Μορφές πολιτευμάτων και λαϊκή κυριαρχία

-Αγωγή *αυτόνομων* προσωπικοτήτων

² Από το λήμμα "Philosophe" της *Encyclopédie*.

3. ΚΕΙΜΕΝΑ

3.1. Εγκυκλοπαιδεία

(*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*/1751-1772, 28 τόμοι, 3 κεφάλαια: Επιστήμες/ Ελεύθερες τέχνες/ Μηχανικές τέχνες, 170 συνεργάτες με επικεφαλής τον Diderot)

-Σκοπός του έργου: βλ. Ντ' Αλαμπέρ, *Προεισαγωγικός Λόγος στην Εγκυκλοπαίδεια*, [Μετάφραση: Τίτικα Δημητρούλια, Εισαγωγή: Πασχάλης Κιτρομηλίδης], Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2005, σσ.56-57

-Μορφή του έργου: βλ. Ντ' Αλαμπέρ 2005, σσ.112-113, 202

*Στατιστικά δεδομένα για τους Εγκυκλοπαιδιστές με βάση το Frank A. Kafker, *The Encyclopedists as a group: A collective biography of the authors of the Encyclopédie*, Voltaire Foundation, Oxford, 1996. (Βλ. και Φίλιπ Μπλομ, *Οι Εγκυκλοπαιδιστές*, Εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2005)

Σύνολο Εγκυκλοπαιδιστών: 140

10 από την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας

36 από την τάξη των ευγενών

72 μη ευγενούς καταγωγής, μεταξύ των οποίων:

43 από ανώτερη αστική τάξη, κυρίως ελεύθεροι επαγγελματίες

16 από γονείς μικροαστικής καταγωγής,

1 ηλικίας κάτω των 20 ετών

20 ηλικίας 19-30 ετών

37 ηλικίας 30-40 ετών

27 ηλικίας 40-50 ετών

19 ηλικίας 50-60 ετών

8 ηλικίας άνω των 60 ετών

27 γιατροί

32 νομικοί, εκ των οποίων μόνον 9 επαγγελματικά μάχιμοι νομικοί

25 με θεολογική παιδεία, εκ των 10 ιερείς

24 εκπαιδευτικοί

24 βασιλικοί αξιωματούχοι, χωρίς κρίσιμες πολιτικές αρμοδιότητες

4 επιχειρηματίες

11 τεχνίτες με εκπαίδευση, που επιτρέπει τη συγγραφή άρθρων

*Βλ. σχετικά:

α) απόσπασμα της Αγγελίας για τη συγγραφή και έκδοση της *Εγκυκλοπαίδειας* στο Ντ' Αλαμπέρ 2005, σσ.191 κ.ε.

β) Groethuysen 1985, σσ.37-41.

Εγκυκλοπαίδεια

«Το σύγγραμμα, του οποίου παραδίδουμε σήμερα τον πρώτο τόμο, έχει δύο στόχους: ως εγκυκλοπαίδεια, οφείλει να παρουσιάσει, όσο πληρέστερα μπορεί, την τάξη και την αλληλουχία των ανθρώπινων γνώσεων· ως κριτικό λεξικό των επιστημών, των τεχνών και των επιτηδευμάτων, οφείλει να περιέχει, για κάθε επιστήμη και για κάθε τέχνη, είτε ελεύθερη είτε μηχανική, τις γενικές αρχές πάνω στις οποίες είναι θεμελιωμένα, και τα πιο ουσιαστικά στοιχεία που συγκροτούν το σώμα και την υπόστασή της.»

D' Alembert, Προεισαγωγικός Λόγος στην Εγκυκλοπαίδεια

«[Ο] φιλόσοφος τοποθετείται ψηλά, πάνω απ' αυτόν τον αχανή λαβύρινθο, σε ένα ιδιαίτερος υπερυψωμένο σημείο., από το οποίο μπορεί να διακρίνει ταυτόχρονα τις κυριότερες επιστήμες και τέχνες· ν' αγκαλιάζει με μια ματιά όλα τα αντικείμενα των θεωρήσεών του και τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να επενεργήσει στα συγκεκριμένα αντικείμενα· να διακρίνει τους γενικούς κλάδους των ανθρώπινων γνώσεων, τα σημεία που τους χωρίζουν ή τους ενώνουν· και μάλιστα, καμιά φορά, να διαβλέπει τους μυστικούς δρόμους της προσέγγισής τους. Είναι κάτι σαν παγκόσμιος Άτλας, ο οποίος οφείλει να σημειώνει τις σημαντικότερες χώρες, τη θέση και την αλληλεξάρτησή τους, την ευθεία διαδρομή που ενώνει τη μία με την άλλη –μια διαδρομή, την οποία συχνά διακόπτουν ένα σωρό εμπόδια που σε κάθε χώρα τα γνωρίζουν οι κάτοικοι ή οι ταξιδιώτες της και που δε θα μπορούσαν να απεικονιστούν παρά σε ειδικούς, πολύ αναλυτικούς χάρτες. Αυτοί οι ειδικοί χάρτες θα είναι τα διάφορα άρθρα της *Εγκυκλοπαίδειάς* μας, και το δέντρο ή το σχεδιάγραμμα, ο Παγκόσμιος Άτλας της.»

D' Alembert, Προεισαγωγικός Λόγος στην Εγκυκλοπαίδεια

«Στην πραγματικότητα, ο σκοπός μιας Εγκυκλοπαιδείας συνίσταται στη συλλογή διάσπαρτων πάνω στην επιφάνεια της γης γνώσεων· στην έκθεση του γενικού συστήματος αυτών των γνώσεων στους συνανθρώπους μας και στη μετάδοσή του στους ανθρώπους που θα έλθουν μετά από εμάς· προκειμένου οι εργασίες των παρελθόντων αιώνων να μην αποδειχθούν άχρηστες εργασίες για τους αιώνες που ακολουθούν· προκειμένου οι απόγονοί μας, καθώς θα γίνονται πιο μορφωμένοι, να γίνονται ταυτόχρονα πιο ενάρετοι και πιο ευτυχισμένοι και να μην πεθάνουμε χωρίς να φανούμε αντάξιοι του ανθρώπινου γένους. [...]

Είναι στην εκτέλεση ενός τέτοιου εκτεταμένου σχεδίου, όχι μόνο στα διάφορα αντικείμενα των ακαδημιών μας, αλλά σε όλους τους κλάδους της ανθρώπινης γνώσης, που πρέπει μία Εγκυκλοπαιδεία να συνεισφέρει· έργο που δε θα εκτελεστεί παρά από μια ομάδα ανθρώπων των γραμμάτων και καλλιτεχνών, σε διαφορετικούς τομείς, απασχολημένους στα αντικείμενά τους, και συνδεδεμένους από το γενικό συμφέρον του ανθρώπινου γένους, και από ένα αίσθημα αμοιβαίας καλοσύνης. [...]

Μια σκέψη, πάντως, που δεν πρέπει σε κάθε περίπτωση να χάσουμε από την οπτική μας, έχει να κάνει με το ότι αν εκτοπίσουμε τον άνθρωπο ή το σκεπτόμενο και στοχαζόμενο ον από την επιφάνεια της γης, αυτό το συγκλονιστικό και ωραίο θέαμα της φύσης δε είναι πια παρά μια σκηνή θλιβερή και βουβή. [...]

[Η] Εγκυκλοπαιδεία δε θα μπορούσε να είναι παρά η απόπειρα ενός φιλοσοφικού αιώνα· αυτός ο αιώνας έχει φθάσει· [...]

Ισχυρίστηκα ότι ανήκει σε ένα φιλοσοφικό αιώνα το εγχείρημα της Εγκυκλοπαιδείας [...] διότι αυτό το έργο απαιτεί σε κάθε περίπτωση περισσότερη τόλμη στο πνεύμα, απ' όσο αισθητικό γούστο απαιτούνταν στους λιγόψυχους αιώνες. Πρέπει να εξετάσουμε τα πάντα, τα πάντα να ανακινήσουμε χωρίς εξαίρεση και χωρίς επιφύλαξη.»

[Diderot, *Εγκυκλοπαιδεία*, "Encyclopédie"]

«Καμιά πρόταση δεν μπορεί να γίνει δεκτή ως θεία αποκάλυψη, αν είναι σε μετωπική αντίθεση προς αυτό που μας είναι γνωστό, ή προς μια άμεση εποπτεία, όπως είναι οι προφανείς από μόνες τους προτάσεις, ή από προφανείς συναγωγές του λόγου, όπως συμβαίνει στις αποδείξεις [...]

Είναι συνεπώς άχρηστο να διακηρύσσουμε σαν άρθρα πίστης προτάσεις που είναι αντίθετες στη διαυγή αντίληψη που έχουμε για τη συμβατότητα ή μη συμβατότητα των ιδεών μας [με τα πράγματα]. Συνεπώς, σε όλα τα πράγματα για τα οποία έχουμε μια σαφή και διακριτή ιδέα, ο λόγος είναι ο αληθινός αρμόδιος κριτής· και αν και η αποκάλυψη σε συμφωνία προς το λόγο μπορεί να επιβεβαιώσει αυτές τις αποφάσεις, δεν πρόκειται ωστόσο σε ανάλογες περιπτώσεις να ακυρώσει τα πορίσματά του· και σε όποια περίπτωση διαθέτουμε μια σαφή και προφανή απόφαση του λόγου, δεν είναι δυνατόν να υποχρεωθούμε να την απορρίψουμε για να ενστερνιστούμε την αντίθετη γνώμη, υπό το πρόσχημα ότι πρόκειται για ζήτημα πίστης. Η αιτία γι' αυτό είναι ότι είμαστε πρώτα άνθρωποι και μετά χριστιανοί. [...]

[Εγκυκλοπαιδεία, "Raison" (Λόγος)]

3.2. Kant: «Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός»

(*Περιλαμβάνεται στη συλλογή φιλοσοφικών δοκιμίων με τίτλο: *Τι είναι Διαφωτισμός*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1989, σσ.18-29)

-Σχολιασμός ενός προγραμματικού δοκιμίου

→ **πρόοδος**: νόμος της ανθρώπινης φύσης

ΕΠΟΧΗ ΣΚΟΤΟΥΣ	ΕΠΟΧΗ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ	ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΕΝΗ ΕΠΟΧΗ
ΑΝΩΡΙΜΟΤΗΤΑ Κηδεμονία Δόγματα-Προκαταλήψεις	ΕΞΟΔΟΣ (*Κυρίως σε ζητήματα θρησκείας) Μεταρρύθμιση/ Δημόσια χρήση του λόγου (*Caesar non est supra grammaticos)	ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ
Οκνηρία	Απόφαση	
Δειλία	Θάρρος	

Foucault: «Τι είναι Διαφωτισμός;», Εκδόσεις Έρασμος, Αθήνα 1988

«Ένα έλασσον κείμενο, ίσως. Όμως νομίζω ότι σημασιοδοτεί μια διακριτική είσοδο στην ιστορία της σκέψης, πάνω σ' ένα ερώτημα στο οποίο η σύγχρονη φιλοσοφία δεν μπόρεσε να απαντήσει, αλλά και από το οποίο ποτέ δεν μπόρεσε να απαγκιστρωθεί.» (σ.7)

«Η κριτική αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, το εγχειρίδιο του Λόγου, που ανδρώθηκε μέσα στο Διαφωτισμό· και, αντιστρόφως, ο Διαφωτισμός είναι η εποχή της κριτικής.» (σ.14)

Ο Διαφωτισμός, όπως και ο μοντερνισμός, συνιστά περισσότερο στάση ζωής (ήθος), με κέντρο αναφοράς την κριτική, παρά ιστορική περίοδο. (σσ.15-16)

«Το νήμα που πιθανόν να μας συνδέει με τον Διαφωτισμό δεν είναι η πιστότητα σε δογματικά στοιχεία, αλλά περισσότερο η διαρκής επανενεργοποίηση μιας στάσης –δηλαδή, ενός φιλοσοφικού ήθους, το οποίο θα μπορούσε να περιγραφεί ως διαρκής κριτική της ιστορικής μας εποχής. [...]

Ο Διαφωτισμός καθόρισε έναν ορισμένο τρόπο του φιλοσοφείν.» (σ.20)

ΕΝΟΤΗΤΑ 1^η

Διαφωτισμός:

Ανθρώπινη φύση, κοινωνικό συμβόλαιο & πολιτική εξουσία

«Η Φύση και οι Νόμοι της Φύσης κρυμμένοι έμεναν μέσα στη νύχτα· και είπε ο Θεός: «Ας γεννηθεί ο Νεύτων», και όλα γίνανε φως.»
Pope, «Επιτάφιος λόγος για το Νεύτωνα»

Ι. ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ. ΦΥΣΗ & ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

«**Το καθετί μέσα στη Φύση είναι ενωμένο με το άλλο, όλα τα όντα συγκρατούνται σε μια αλυσίδα**, της οποίας αντιλαμβανόμαστε κάποια συνεχόμενα τμήματα, αν και σε μεγαλύτερο αριθμό σημείων η συνέχεια μας διαφεύγει. [...] Η τέχνη του φιλοσόφου συνίσταται στην προσθήκη νέων κρίκων στα ξεχωριστά κομμάτια, προκειμένου να τα καταστήσει κατά το δυνατόν λιγότερο απόμακρα [...] Προκειμένου να σχηματίσουμε τους κρίκους για τους οποίους μιλούμε, πρέπει να έχουμε υπόψη μας δύο πράγματα, τα **παρατηρούμενα γεγονότα**, που συγκροτούν το υλικό των κρίκων, και τους **γενικούς νόμους της Φύσης**, που διαμορφώνουν το σύνδεσμο.»

D'Alembert, *Εγκυκλοπαιδεία*, "Cosmologie"

1. ΦΥΣΗ & ΘΕΟΣ: *Natura naturans & natura naturata*

Προς την απόρριψη της αντίληψης για τη Φύση ως δημιουργήματος του θεού: η Φύση ως διαδικασία [αυτο] δημιουργίας: Deus sive Natura- Spinoza)
Cassirer 2013, σσ.96-113.

***Το αυθυπόστατο της φύσης & το αυθυπόστατο του ανθρώπου:**

«Αυτό που πάντα συγκρατούσε το ανθρώπινο πνεύμα από το να κυριεύσει πραγματικά τη φύση και να εξοικειωθεί μέσα της ήταν η μοιραία τάση να αναζητεί ένα βασίλειο πέραν [από τη φύση]. Αν θέσουμε κατά μέρος αυτό το ερώτημα για την **υπερβατικότητα**, η φύση παύει να αποτελεί μυστήριο. [...] **Καμία έξωθεν εξήγηση, καμία εξήγηση που αναζητεί την αρχή της φύσης σε ένα υπερβατικό βασίλειο**, δεν μπορεί ποτέ να επιτύχει το στόχο της. Καθότι **ο άνθρωπος είναι το έργο της φύσης**, και δεν έχει ύπαρξη παρά μόνο μέσα στη φύση. Παλεύει ματαιώς να απελευθερώσει τον εαυτό του από το νόμο της φύσης, διότι ακόμη και στο πνεύμα μόνο φαινομενικά μπορεί να την υπερβεί.»³

2. ΦΥΣΗ & ΓΝΩΣΗ: Η γνώση του κόσμου της φύσης & της φύσης του ανθρώπου

(Απόρριψη της 'εξ αποκαλύψεως' αλήθειας)

Φυσική επιστήμη & επιστήμη του ανθρώπου

***Από τα μαθηματικά (Descartes) στη φυσική επιστήμη (Newton) και από τη φυσική επιστήμη στην επιστήμη του ανθρώπου (Locke, Montesquieu, Rousseau κ.α.)**

«Ο μόνος συλλογισμός που μπορεί να μας διασφαλίσει ως προς την αλήθεια της φύσης δεν είναι παραγωγικός, λογικός, μαθηματικός. Είναι μια συνεπαγωγή από το επιμέρους προς το όλο. Η ουσία της φύσης ως όλου μπορεί να αποκωδικοποιηθεί και να προσδιοριστεί μόνον αν προσλάβουμε τη φύση του ανθρώπου ως αφετηρία μας. Αναλόγως, **η φυσιολογία του ανθρώπου γίνεται η αφετηρία και το κλειδί για τη μελέτη της φύσης.**»⁴

«**Αυτό που είχε πετύχει η επιστήμη στη σφαίρα του υλικού κόσμου, θα μπορούσε να το πετύχει επίσης στη σφαίρα του πνεύματος, και, περαιτέρω, στο βασίλειο των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων.** Το ορθολογικό σχήμα, με βάση το οποίο ο Νεύτων κατέδειξε τόσο αποφασιστικά το πώς κατασκευάστηκε ο φυσικός κόσμος, και με το οποίο ο Locke και ο Hume και οι γάλλοι μαθητές τους αποδείχτηκαν ικανοί στην εξήγηση των εσωτερικών κόσμων της

³ Ernst Cassirer, *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton University Press, Princeton 1968, p.65 [σ.135].

⁴ Ο.π., p.66 [σ.136].

σκέψης και της συγκίνησης, μπορούσε να εφαρμοστεί εξίσου και στην κοινωνική σφαίρα. [...] Από τη στιγμή που οι νόμοι που διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά αποκαλύπτονταν και ενσωματώνονταν σε μια **επιστήμη ορθολογικής κοινωνιολογίας, ανάλογης προς τη φυσική και τη ζωολογία**, οι πραγματικές επιθυμίες του ανθρώπου θα μπορούσαν να ανιχνευθούν και να έρθουν στο φως, και να ικανοποιηθούν από τα πιο αποτελεσματικά μέσα, που είναι συμβατά με τη φύση των φυσικών και πνευματικών γεγονότων. **Η φύση είναι ένας κόσμος: σε αυτόν δε θα μπορούσαν να υπάρχουν δυσαρμονίες.** Και καθότι ερωτήματα όπως το τι να κάνουμε, πώς να ζήσουμε, τι θα έκανε τους ανθρώπους ή ορθολογικούς ή ευτυχείς, ήσαν όλα πραγματολογικά ερωτήματα, οι αληθινές απαντήσεις σε οποιαδήποτε από αυτά δε θα μπορούσαν να είναι ασύμβατες προς τις αληθινές απαντήσεις σε οποιαδήποτε από τα άλλα. **Το ιδεώδες της δημιουργίας μιας εξολοκλήρου δίκαιης, εξολοκλήρου ενάρετης, εξολοκλήρου ικανοποιημένης κοινωνίας, δε θα ήταν πλέον ουτοπικό.»⁵**

3. ΦΥΣΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΑ/ ΠΟΛΙΤΕΙΑ: Φυσική κατάσταση & πολιτική κοινωνία (Απόρριψη της 'ελέω θεού' πολιτείας)

«Ουδείς άνθρωπος δέχτηκε από τη φύση το δικαίωμα να επιβάλλεται στους άλλους. Η ελευθερία είναι ένα δώρο του ουρανού, και κάθε άτομο του ίδιου είδους έχει το δικαίωμα να το απολαμβάνει στον ίδιο βαθμό που απολαμβάνει το λογικό. Αν η φύση καθιέρωσε κάποια εξουσία, αυτή είναι η πατρική εξουσία: αλλά **η πατρική εξουσία έχει τα όρια της**» και στη φυσική κατάσταση θα τελείωνε μόλις τα παιδιά θα ήσαν σε θέση να αυτονομηθούν. **Κάθε άλλη εξουσία έρχεται από μια άλλη αφετηρία και όχι από τη φύση.** Αν εξετάσουμε ορθά, θα την αναγάγουμε πάντοτε σε μια από αυτές τις δύο πηγές: είτε στην ισχύ και τη βία αυτού που τη σφετερίζεται, είτε στη συναίνεση αυτών που την υφίστανται δυνάμει ενός συμβολαίου υπαρκτού ή υποθετικού ανάμεσα σε αυτούς και σε εκείνον προς τον οποίο ανέθεσαν την εξουσία. [...]

Ο ηγεμόνας αντλεί την εξουσία του από τους ίδιους τους υπηκόους του, και αυτή η εξουσία οριοθετείται από τους νόμους της φύσης και του κράτους. Οι νόμοι της φύσης και του κράτους συνιστούν τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες [οι υπήκοοι] υπάγονται ή προβλέπεται να υπαχθούν υπό τη διακυβέρνησή του. Η μία από αυτές τις προϋποθέσεις είναι **να μην έχει δικαιοδοσία και εξουσία πάνω τους παρά μόνον με την επιλογή τους και τη συναίνεσή τους**, ώστε να μην μπορεί ποτέ να χρησιμοποιήσει αυτή την εξουσία προκειμένου να σπάσει την πράξη ή το **συμβόλαιο** με το οποίο του ανατέθηκε [...]. Ο ηγεμόνας δε δικαιούται, συνεπώς, να διαθέτει τη δικαιοδοσία του και τους υπηκόους του χωρίς τη **συναίνεση** του έθνους και ανεξάρτητα από την επιλογή που καταγράφεται στο συμβόλαιο υπαγωγής. [...]

Σε κάθε περίπτωση, η διακυβέρνηση, ακόμη και κληρονομική μέσα σε μια οικογένεια, και ανατεθειμένη στα χέρια ενός μόνον ανθρώπου, δεν αποτελεί ιδιωτικό, αλλά δημόσιο αγαθό, το οποίο συνεπώς ποτέ δεν μπορεί να αφαιρεθεί από το λαό, στον οποίο ανήκει ουσιαστικά και αποκλειστικά. Είναι επίσης [ο λαός] που καταρτίζει τη σύμβαση: παρεμβαίνει πάντοτε στο συμβόλαιο και επικυρώνει την εφαρμογή του. **Δεν είναι το κράτος που ανήκει στον ηγεμόνα, αλλά ο ηγεμόνας που ανήκει στο κράτος [...].»**

Diderot, Εγκυκλοπαιδεία, "Autorité politique" [Πολιτική Εξουσία]

4. ΦΥΣΗ & ΔΙΚΑΙΟ: Φυσικό δίκαιο & θετικό δίκαιο/ φυσικό δικαίωμα⁶ (Απόρριψη του 'θεϊκού δικαίου') Groethuysen, σσ.155-176.

⁵ Isaiah Berlin, Εισαγωγή στο *The Age of Enlightenment*, Oxford University Press, Oxford 1979, pp.27-28.

⁶ Για μια εύληπτη εισαγωγή στη **θεματική του φυσικού δικαίου** και των συνεπειών της στο πεδίο της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας, βλ. ενδεικτικά:

-Ernst Cassirer, *Η Φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, Εκδόσεις MIET, Αθήνα 2013, ιδίως σσ.369-397.

-B.Groethuysen, *Η Φιλοσοφία της Γαλλικής Επανάστασης*, Εκδόσεις «Κάλλος», Αθήνα 1985, ιδίως, σσ.155-194.

-Knud Haakonssen, *Natural law and moral philosophy : from Grotius to the Scottish enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge 1996. [*]

-Άρης Στυλιανού, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου: από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2006, ιδίως σσ.39-71.

«Αν στερήσουμε από το άτομο το δικαίωμα να αποφασίζει για τη φύση του δικαίου και του αδικού, πού θα οδηγήσουμε αυτό το μεγάλο ζήτημα; Πού; Μπροστά στο ανθρώπινο γένος: είναι αυτό μόνο που δικαιούται να αποφασίσει, διότι το καλό όλων είναι το μόνο πάθος που διαθέτει. Οι ιδιωτικές βουλήσεις είναι ύποπτες· μπορεί να είναι αγαθές ή κακές, αλλά η **γενική βούληση** είναι πάντα αγαθή: ποτέ δεν πλανήθηκε, ποτέ δε θα πλανηθεί. [...]

Είναι η γενική βούληση προς την οποία οφείλει να απευθύνεται το άτομο, προκειμένου να γνωρίζει μέχρι ποιου σημείου οφείλει να είναι άνθρωπος, πολίτης, υπήκοος, πατέρας, παιδί, και πότε ταιριάζει να ζει ή να πεθαίνει. Είναι αυτή που δικαιούται να θέτει τα όρια σε όλα τα καθήκοντα. Έχετε το φυσικό δικαίωμα, το πιο ιερό, σε καθετί που δε σας αρνείται το ανθρώπινο γένος. Είναι [η γενική βούληση] που θα σας διαφωτίσει πάνω στη φύση των σκέψεων και των επιθυμιών σας. Καθετί που θα συλλάβετε, καθετί που θα στοχαστείτε θα είναι αγαθό, μεγάλο, υψηλό, αν αφορά στο γενικό και κοινό συμφέρον. Δεν υπάρχει άλλη ουσιαστική ιδιότητα στο είδος σας, παρά αυτή που απαιτείτε από τους ομοίους σας για το καλό σας και το δικό τους.

[...] Πείτε συχνά: **Είμαι άνθρωπος, και δεν έχω άλλα φυσικά δικαιώματα πράγματι αναπαλλοτρίωτα, παρά μόνον αυτά του ανθρώπου.** [...]

Diderot, Εγκυκλοπαιδεία, "Droit naturel" [Φυσικό δικαίωμα/ δίκαιο]

«Αυτό που υποστηρίζεται σύμφωνα όχι μόνο προς τον Καρνεάδη, αλλά σύμφωνα και προς άλλους, ότι δηλαδή «η χρησιμότητα είναι κάτι σα μητέρα της δικαιοσύνης και της ευθυδικίας», δεν είναι αληθές, αν μιλούμε με ακρίβεια· και τούτο, διότι **η φύση του ανθρώπου, που μας οδηγεί να αναζητούμε την αμοιβαία συνεννόηση με τους όμοιούς μας, δεδομένου ότι δε χάνουμε τίποτε, είναι αυτή η ίδια η μητέρα του φυσικού δικαίου.** [...] **Η χρησιμότητα έρχεται να προστεθεί στο φυσικό δίκαιο.** Ο δημιουργός της φύσης το θέλησε, πράγματι, να νιώθουμε αδύναμοι ζώντας χωριστά ο ένας από τον άλλο και να χάνουμε πολλά πράγματα, αναγκαία για μια άνετη ζωή, προκειμένου να μας οδηγήσει ακόμη περισσότερο στην καλλιέργεια της κοινωνικής ζωής.»

Grotius (1583-1645), De jure belli ac pacis

«**Ο άνθρωπος είναι, λοιπόν, ένα ζώο με έντονη μέριμνα για τη συντήρησή του, ανήμπορος από μόνος του, ανίκανος να προστατευτεί χωρίς τη βοήθεια των συνανθρώπων του, και πολύ καλά διαμορφωμένος για την αμοιβαία εξασφάλιση των ωφελημάτων.** Εξίσου, όμως, είναι, ταυτόχρονα, **μοχθηρός, επιθετικός,** εύκολα προκαλούμενος και τόσο όσο είναι διαθέσιμος να προκαλέσει κακό στους άλλους. Το συμπέρασμα είναι: **προκειμένου να είναι ασφαλής, είναι αναγκαίο γι' αυτόν να είναι κοινωνικός,** δηλαδή να ενώσει τις δυνάμεις του με ανθρώπους όπως αυτός ο ίδιος, και, έτσι, να συμπεριφέρεται απέναντί τους χωρίς να τους δίνει έστω και μια ευλογοφανή δικαιολογία για να τον πλήξουν, αλλά μάλλον να καθίστανται πρόθυμοι να διατηρήσουν και να προαγάγουν τις μέριμνες του.

Οι **νόμοι αυτής της κοινωνικότητας [socialitas],** νόμοι που διδάσκουν σε κάποιον πώς να συμπεριφερθεί, προκειμένου να γίνει χρήσιμο μέλος της κοινωνίας, ονομάζονται **φυσικοί νόμοι.** Σε αυτή τη βάση καθίσταται σαφές ότι αποτελεί θεμελιώδη φυσικό νόμο το ότι κάθε άνθρωπος πρέπει να κάνει ό,τι μπορεί περισσότερο, προκειμένου να καλλιεργεί και συντηρεί την κοινωνικότητα», καθότι «η ανθρώπινη φύση είναι έτσι συντεταγμένη, ώστε το ανθρώπινο είδος δεν μπορεί να είναι ασφαλές χωρίς κοινωνική ζωή.»

Pufendorf (1632-1694), De officio hominis et civis

«**Πριν ακόμη τεθούν νόμοι, υπήρχαν δυνατές σχέσεις δικαιοσύνης.** Ισχυριζόμενοι ότι δεν υπάρχει κάτι δίκαιο και άδικο, παρά μόνον αυτό που επιτάσσουν οι **θετικοί νόμοι,** είναι σα να ισχυριζόμαστε ότι πριν τη χάραξη του κύκλου, όλες οι ακτίνες δεν ήσαν ίσες.»

«Πρέπει να ομολογήσουμε **σχέσεις ευθυδικίας προγενέστερες του θετικού δικαίου,** το οποίο τις εγκαθιδρύει.»

Montesquieu (1689-1755), De l' Esprit des Lois

II. Ο ριζοσπαστικός ολοκληρωτισμός του Thomas Hobbes

A) Στοιχεία από τη ζωή και το έργο του Hobbes

*Έργο αναφοράς: *ΛΕΒΙΑΘΑΝ*, Εκδόσεις «ΓΝΩΣΗ», (Εισαγωγή: Αιμίλιος Μεταξόπουλος, Μετάφραση: Γρηγόρης Πασχαλίδης, Αιμίλιος Μεταξόπουλος), Αθήνα 1989, τόμοι Α' & Β'.

**Βίος & έργο (εισαγωγικές συγγραφές)

-Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Εκδόσεις «Διάττων», Αθήνα 1989, σσ.51-73.

-Πλάγγεσης Γιάννης, *Νεότερη πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία*, Εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009, σσ.103-149.

-Tuck Richard, *Hobbes. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2002.

-Κ.Μπ.Μακφέρσον, *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού*, (Μετάφραση: Ελένη Κασίμη), Εκδόσεις «ΓΝΩΣΗ», Αθήνα 1986, σσ.25-147.

-Λέο Στράους, *Φυσικό Δίκαιο και Ιστορία*, (Μετάφραση: Στέφανος Ροζάνης και Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος), Εκδόσεις «ΓΝΩΣΗ», Αθήνα 1988, σσ.202-241.

5.4.1588	Γέννηση του Hobbes στο Malmesbury της Αγγλίας Γιος κληρικού. Ανατρέφεται από πλούσιο θείο του στο Λονδίνο.
1603-1625	<i>Απόλυτη μοναρχία Ιακώβου Α'</i>
1603-1608	Εγκύκλιες σπουδές στην Οξφόρδη (Σχολαστική φιλοσοφία και Λογική) Αναλαμβάνει παιδαγωγός του γιου του William Cavendish, κόμη του Devonshire
1610	<i>Πρώτο ταξίδι στην ηπειρωτική Ευρώπη.</i> Συνειδητοποιεί το μέγεθος του σχολαστικισμού. Επιστρέφει στην Αγγλία και αρχίζει να ασχολείται με τη μελέτη των κλασσικών. Συναντάται με τον Francis Bacon.
1625-1649	<i>Απόλυτη μοναρχία Καρόλου Α'</i>
1628	Δημοσιεύει μετάφραση των <i>Ιστοριών</i> του Θουκυδίδη * «Παραφροσύνη της Αθηναϊκής Δημοκρατίας» Πεθαίνει ο William Cavendish και αναλαμβάνει παιδαγωγός του γιου του Sir Gervase Clinton. Καταλαμβάνεται από το πάθος της Γεωμετρίας, ταξιδεύοντας για <i>δεύτερη φορά στην ηπειρωτική Ευρώπη.</i>
1630	Επανέρχεται στον οίκο των Devonshire
1636-1637	Ταξιδεύει για <i>τρίτη φορά στην ηπειρωτική Ευρώπη.</i> Εισέρχεται στον πνευματικό κύκλο των Mersenne, και Gassendi.
1636	Στην Ιταλία συναντάται με τον Γαλιλαίο.
1642-1649	Εμφύλιος Πόλεμος στην Αγγλία.
1640	<i>Ο Hobbes, βασιλόφρων και φίλος του Καρόλου Α', εγκαταλείπει το Λονδίνο και εγκαθίσταται στο Παρίσι.</i> Αναλαμβάνει να διδάξει Μαθηματικά στον μετέπειτα Κάρολο τον Β'.
1649-1653	Από την αγγλική μοναρχία στην αγγλική Commonwealth
1653	<i>Ο Hobbes επιστρέφει στην Αγγλία.</i>
1653-1659	Αγγλικό Protectorate (Κυριαρχία Cromwell)
1660-1685	<i>Απόλυτη μοναρχία Καρόλου Β'</i>
1675	Σε ηλικία 87 ετών δημοσιεύει μεταφράσεις της Ιλιάδας και της Οδύσσειας.
1679	Θάνατος του Hobbes στο Hardwick Hall.
1685-1688	<i>Απόλυτη μοναρχία Ιακώβου Β'</i>
1688-1689	Ένδοξη Επανάσταση Συνταγματική μοναρχία Γουλιέλμου της Οράγγης & της Μαρίας Στιούαρτ

1640	<i>Elements of Law, Natural and Politic</i>
1641	<i>Elements of Philosophy</i>
1642	<i>De Cive</i> (3 ^ο μέρος του <i>Elements of Philosophy</i>)
1651	<i>Leviathan</i>
1654	<i>Of Liberty and Necessity</i>
1656	<i>De Corpore</i> (1 ^ο μέρος του <i>Elements of Philosophy</i>)
1658	<i>De Homine</i> (2 ^ο μέρος του <i>Elements of Philosophy</i>)
1682	<i>Behemoth</i> (γρ.1668)

B) Σχεδιάσμα των κοινωνικών και πολιτικών ιδεών του Thomas Hobbes

«Κατά πρώτον λόγο, λοιπόν, θεωρώ ως γενική διάθεση του ανθρώπινου είδους στο σύνολό του την αιώνια και ασίγηστη επιθυμία για ισχύ και ακόμα περισσότερη ισχύ, που σταματά μόνο με το θάνατο.»
(ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σσ.169-170)

«[Κ]αι το χειρότερο που μπορεί να υποστεί ένας λαός από οποιαδήποτε μορφή διακυβέρνησης είναι ανεπαίσθητο σε σχέση με τα δεινά και τις τρομερές δυστυχίες που πηγάζουν από τον εμφύλιο πόλεμο ή τις χαώδεις συνθήκες ζωής των αναρχούμενων ανθρώπων, όταν απουσιάζει η υποταγή στους νόμους και μια δύναμη πειθαναγκασμού ικανή να τους αποτρέψει από τις αρπαγές και τις αντεκδικήσεις.»
(ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.252)

«Ελευθερία του υπηκόου, λοιπόν, υφίσταται μόνο σε όσα δεν έχουν ρυθμιστεί από τον κυρίαρχο, όπως η ελευθερία αγοραπωλησιών, σύναψης συμβολαίων, επιλογή κατοικίας, ενδιαίτησης, σταδιοδρομίας, ανατροφής των παιδιών, όπως οι ίδιοι νομίζουν προσφορότερο, και τα παρόμοια.»
(ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.280)

«Η υποχρέωση των υπηκόων προς τον κυρίαρχο διαρκεί μονάχα για όσο διάστημα διαρκεί και η ισχύς που του δίνει τη δυνατότητα να τους προστατεύει. Διότι το δικαίωμα της αυτοπροστασίας που έχουν οι άνθρωποι εκ φύσεως, όταν δεν υπάρχει κανείς για να τους προστατεύσει, δεν μπορεί να απεμποληθεί με καμιά σύμβαση. Η κυριαρχία είναι η ψυχή της πολιτικής κοινότητας· όταν λοιπόν αυτή εγκαταλείψει το σώμα, δεν μπορεί πλέον να κινεί τα μέλη.»
(ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.287)

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ

***Η φυσική κατάσταση όχι ως ιστορική πραγματικότητα, αλλά ως λογική υπόθεση εργασίας- ΛΕΒΙΑΘΑΝ, Κεφ. XIII, ιδίως τ.Α', σσ.197-198)**

Φυσική ισότητα μεταξύ των ανθρώπων-ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σσ.193, 222 (contra Αριστοτέλης)

Ελευθερία ως φυσικό δικαίωμα-ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.199

απουσία αντίστασης [μηχανικό κοσμοείδωλο]- ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.199 και σ.277 κ.ε.

Τρεις κύριες έμφυτες αιτίες διαμάχης ανάμεσα στους ανθρώπους:

ανταγωνισμός- δυσπιστία- δόξα → κέρδος, ασφάλεια, φήμη- ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.195

Υποθετικές αρχές της φυσικής κατάστασης:

Bellum omnium contra omnes*-ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.195/ *Homo hominis lupus

Κίνητρο της αυτοσυντήρησης & κτηνώδης ζωή και φόβος του θανάτου- ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.196

Απουσία δικαίου-ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.198

Νόμοι της φύσης:

Ορισμός: ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.199

«Ένας νόμος της φύσης, *lex naturalis*, είναι μια εντολή ή ένας γενικός κανόνας, που έχει ανακαλυφθεί μέσω του Λόγου και απαγορεύει στον άνθρωπο να κάνει κάτι, που θα καταστρέψει τη ζωή του ή που θα του στερήσει τα μέσα συντήρησής της. Κι ακόμα του απαγορεύει να παραλείπει όσα ο ίδιος θεωρεί απαραίτητα για τη διατήρησή της.»

1ος νόμος της φύσης: αναζήτηση της ειρήνης-υπέρβαση του πολέμου- ΛΕΒΙΑΘΑΝ, σ.200

«Αποτελεί **εντολή ή γενικό κανόνα του Λόγου** ότι κάθε άνθρωπος πρέπει να επιδιώκει την **ειρήνη**, στο μέτρο που έχει ελπίδα να την επιτύχει. Εάν δεν μπορεί να την επιτύχει, πρέπει να επιδιώκει και να χρησιμοποιεί την αρωγή και τα πλεονεκτήματα του πολέμου. Το πρώτο σκέλος αυτού του κανόνα περιέχει τον **πρώτο και θεμελιακό νόμο της φύσης**, δηλαδή την **επιδίωξη της ειρήνης**.»

2ος νόμος της φύσης: ανάγκη σύναψης συμβολαίου/ θεμελίωσης πολιτείας- ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.200

«Από αυτόν το θεμελιακό [πρώτο] νόμο της φύσης, που προστάζει τους ανθρώπους να επιδιώκουν την ειρήνη, συνάγεται ο ακόλουθος **δεύτερος νόμος**: ένας άνθρωπος πρέπει να είναι πρόθυμος, όταν και οι άλλοι είναι επίσης πρόθυμοι, **να παραιτηθεί από το δικαίωμά του πάνω σε όλα τα πράγματα** για τόσο διάστημα, όσο απαιτεί η ειρήνη και η αυτοάμυνά του και να αρκεστεί σε τόση μόνον ελευθερία έναντι των άλλων, όση θα επέτρεπε και στους άλλους έναντι αυτού.»

3ος νόμος της φύσης: οι συμβάσεις πρέπει να τηρούνται (pacta sunt servanda)- ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.213

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ

-Σκοπός: **αυτοσυντήρηση**- *ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σσ.237,287*

«Σύμβαση που μου απαγορεύει **να αμύνομαι βίαια ενάντια στη βία** είναι πάντοτε άκυρη.» (τ.Α', σ.209)

-**Συμβόλαιο** μεταξύ των καθέκαστα ατόμων και **μεταβίβαση εξουσίας στον κυρίαρχο** [ένας, λίγοι, όλοι]: τρόπος συγκρότησης και ορισμός της πολιτικής κοινωνίας *ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σσ.241-242*

«Και τούτο είναι παραπάνω από απλή συγκατάθεση ή συμφωνία, πρόκειται δηλαδή για **πραγματική ενοποίηση** όλων σε ένα και το αυτό **πρόσωπο**, δημιουργημένη μέσω της σύμβασης κάθε ανθρώπου με κάθε άλλον άνθρωπο, και μάλιστα με τέτοιο τρόπο σα να έλεγε κάθε άνθρωπος σε κάθε άλλον άνθρωπο: 'Εξουσιοδοτώ αυτό το άτομο ή συνέλευση ατόμων και απεμπολώ το δικαίωμά μου να αυτοκυβερνώμαι υπό τον όρο ότι θα απεμπολήσεις και συ το ίδιο δικαίωμά σου και θα εξουσιοδοτήσεις τις πράξεις του με τον ίδιο τρόπο.' Αφού γίνει αυτό, το **πλήθος** που ενοποιείται έτσι σε ένα πρόσωπο ονομάζεται **Πολιτική Κοινότητα** και στα λατινικά **Civitas**. Ιδού λοιπόν η γένεση εκείνου του μεγάλου **Λεβιάθαν**, ή μάλλον (για να μιλήσουμε με μεγαλύτερο σεβασμό) εκείνου του **θνητού θεού**, στον οποίο οφείλουμε, ύστερα από τον αθάνατο θεό, την **ειρήνη** και τη διαφέντεψή μας.»

3. ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Civitas/ 'θνητός θεός' -*ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.241*

(*απόρριψη της ελέω θεού μοναρχίας)

-Το **πλήθος** συγκροτείται **σε σώμα** -*ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σσ.232-233, 243*

-Η εξασφάλιση εφαρμογής του συμβολαίου δεν μπορεί να αφεθεί στη **συναίνεση** των αρχικά συμβαλλομένων: απαιτείται και η θεσμοθέτηση της **έννομης βίας**: Ο σκληρός πυρήνας της πολιτικής εξουσίας είναι η **βία** (το ξίφος)-*ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σσ.237, 245*

-Ο κυρίαρχος **υπεράνω των νόμων/οι υπήκοοι αντιπροσωπεύουν τον κυρίαρχο** (*ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.383*)

-**Θετικό δίκαιο**: το δίκαιο όχι ως φυσικό δικαίωμα, αλλά ως νομική υποχρέωση *ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σσ.213, 279*

-**Ιδιοκτησία**: οφείλεται και εξαρτάται από την πολιτεία-*ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σσ.198, 213-214,248, 310-312,383*

-Η **ιδεολογική εξουσία** αποκλειστικά στον κυρίαρχο-*ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σσ.247-249,396-398*

-Υπέρ απόλυτης μοναρχίας **συνηγορία** (*ΛΕΒΙΑΘΑΝ, Κεφ. XIX*), και ειδικότερα υπέρ της **απόλυτης κληρονομικής μοναρχίας**(*ΛΕΒΙΑΘΑΝ, τ.Α', σ.264*)

1^{ον}: ταύτιση δημοσίου και ιδιωτικού συμφέροντος

2^{ον}: ο μονάρχης επιλέγει ποιους και πότε θα συμβουλευτεί

3^{ον}: η μοναρχία υπόκειται μόνο στην αστάθεια της ανθρώπινης φύσης

4^{ον}: ο μονάρχης, σε αντίθεση προς τη συνέλευση, δεν υπόκειται σε διχασμό

5^{ον}: ο κίνδυνος της αυθαιρεσίας δεν αφορά αποκλειστικά τη μοναρχία

6^{ον}: το ενδεχόμενο ο μονάρχης να είναι ανήλικος και να χρειάζεται κηδεμόνα ισοσταθμίζεται από εκείνο μιας συνέλευσης που βρίσκεται σε διαβούλευση και έχει ανάγκη συμβούλου και προστάτη

-Λόγοι που **εξασθενίζουν** την πολιτική κοινότητα (*ΛΕΒΙΑΘΑΝ, Κεφ. XXIX*)

1^{ον}: περιορισμός της εξουσίας

2^{ον}: διάχυση στασιαστικών δογμάτων

3^{ον}: το άτομο κριτής του καλού και του κακού

4^{ον}: ο κυρίαρχος υπόκειται δήθεν στους νόμους

5^{ον}: ο ιδιώτης κατέχει δήθεν την απόλυτη ιδιοκτησία των αγαθών του

6^{ον}: κατάτμηση της εξουσίας

III. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός του John Locke

A) Στοιχεία από τη ζωή και το έργο του Locke

*Έργο αναφοράς: ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ, Εκδόσεις «ΓΝΩΣΗ», (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Πασχάλης Κιτρομηλίδης), Αθήνα 1990.

**Βίος & έργο (εισαγωγικές συγγραφές)

-Κιτρομηλίδης Πασχάλης, Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων, Εκδόσεις «Διάττων», Αθήνα 1989, σσ.75-90.

-Πλάγγεσης Γιάννης, Νεότερη πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία, Εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009, σσ.153-208.

-Dunn John, Locke. A Very Short Introduction, Oxford University Press, Oxford 2003.

-Κ.Μπ.Μακφέρσον, Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού, (Μετάφραση: Ελένη Κασίμη), Εκδόσεις «ΓΝΩΣΗ», Αθήνα 1986, σσ.261-347.

-Λέο Στράους, Φυσικό Δίκαιο και Ιστορία, (Μετάφραση: Στέφανος Ροζάνης και Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος), Εκδόσεις «ΓΝΩΣΗ», Αθήνα 1988, σσ.242-299, ιδίως σ.264 κ.ε.

26.08.1632 Γέννηση του Locke στο Wrington του Somerset.

1646-1658 Ολοκληρώνει εγκύκλιες σπουδές στη Σχολή του Westminster και σπουδές στη Λογική, στα Μαθηματικά, στην ηθική Φιλοσοφία και τη Ρητορική στην Οξφόρδη.

1666 Προσλαμβάνεται ως ιατρικός σύμβουλος στην υπηρεσία του Λόρδου Ashley.

1660-1685 Απόλυτη μοναρχία Καρόλου Β'

1667-1675 Εγκαθίσταται και διαβιώνει στο Λονδίνο κοντά στον Λόρδο Ashley.

1675-1679 Παραμένει στο Παρίσι.

1679 Επιστρέφει στο Λονδίνο και εντάσσεται στον ηγετικό πυρήνα της 'κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης'.

1683-1689 Αυτοεξεορίζεται στη φιλελεύθερη Ολλανδία, έχοντας προηγουμένως εμπλακεί στην 'Κρίση του Αποκλεισμού' [από τη μελλοντική ανάδειξη στο θρόνο του διαδόχου Ιάκωβου Β']

1685-1688 Απόλυτη μοναρχία Ιάκωβου Β'

1688 Ένδοξη Επανάσταση. Ανατροπή Ιακώβου Β'

1689 Επιστρέφει στη Βρετανία μετά την επιτυχή έκβαση της Ένδοξης Επανάστασης. Γνωρίζεται με τον Newton.

1691 Εγκαθίσταται στο Oates και συνδυάζει μελέτη και διοικητικές δραστηριότητες.

Διορίζεται Επίτροπος επί των Εκκλήσεων και Επίτροπος Εμπορίου.

1704 Πεθαίνει στο Oates.

1660 Δύο Κείμενα περί Κυβερνήσεως

1667 Δοκίμιο περί Ανεξιθρησκίας

1689 Επιστολή περί Ανεξιθρησκίας

1689 Δοκίμιο για την ανθρώπινη Νόηση

1689 Δύο Πραγματείες περί Κυβερνήσεως

1693 Μερικές σκέψεις για την Εκπαίδευση

1695 Η Ορθολογικότητα του Χριστιανισμού

Β) Σχεδιάγραμμα των κοινωνικών και πολιτικών ιδεών του John Locke

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ

-Υπάρχει **ελευθερία** και **ισότητα** μεταξύ των ανθρώπων στη φυσική κατάσταση:

«Για να κατανοήσουμε σωστά το χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας και να τη συναγάγουμε από την απαρχή της, πρέπει να εξετάσουμε τη **φυσική κατάσταση** όλων των ανθρώπων. Η τελευταία είναι μια **κατάσταση απόλυτης ελευθερίας** στον καθορισμό των πράξεων και στη διάθεση των υπάρχοντων και των προσώπων τους, όπως ο καθένας θεωρεί σωστό, μέσα στα όρια του νόμου της φύσης, χωρίς να ζητούν την άδεια ή να εξαρτώνται από τη βούληση οποιουδήποτε.

Η φυσική κατάσταση είναι επίσης **κατάσταση ισότητας**, όπου κάθε εξουσία και δικαιοδοσία είναι αμοιβαία και κανείς δε διαθέτει περισσότερη από οποιονδήποτε άλλον. Επειδή τίποτε δεν είναι προφανέστερο από ότι ομοειδή και ισάξια όντα, που χωρίς καμιά διάκριση διαθέτουν εκ γεννήσεως τα ίδια φυσικά πλεονεκτήματα και τη χρήση των ίδιων ψυχοπνευματικών λειτουργιών, είναι μεταξύ τους ίσα και απαλλαγμένα από σχέσεις υποταγής και υποδούλωσης». [2Π.Κ.,σ.83]

Δεν υπάρχει **εκ φύσεως επιθετικότητα**-2Π.Κ.,σ.84 - **φυσική ώθηση προς κοινωνικότητα**- 2Π.Κ., σσ.143, 181

«Ο θεός, έχοντας δημιουργήσει τον άνθρωπο ως ον που κατά την κρίση Του δεν ήταν καλό να ζει μονάχο, τον έθεσε υπό ισχυρές υποχρεώσεις αναγκαιότητας, άνεσης και προδιάθεσης, για να τον ωθήσει προς τη σύναψη κοινωνικών δεσμών και επίσης τον προίκισε με νόηση και γλώσσα που του επιτρέπουν να τους αναπτύσσει και να τους απολαμβάνει.» [2Π.Κ.,σ.83]

Απαράγραπτα φυσικά δικαιώματα: **ζωή, ελευθερία, ιδιοκτησία**-2Π.Κ.,σ.148

-το **δικαίωμα στην ιδιοκτησία** υπάρχει και στη **φυσική κατάσταση**

θεμέλιο της ιδιοκτησίας: η **εργασία**-2Π.Κ.,σ.104

-το **μέτρο της ιδιοκτησίας**: προσδιορίζεται από τη φύση-2Π.Κ.,σσ.109-110

(*Διαστρέφεται από το **χρήμα** ως μέσο ισοδυναμίας με ποσότητα αγαθών -2Π.Κ., σσ.109-111,117-121)

-το **περιεχόμενο της ιδιοκτησίας** προσδιορίζεται με **ευρεία έννοια**-2Π.Κ.,σσ.116-117, 148, 179

Πώς φθάνουμε από τη φυσική κατάσταση στην πολιτική κοινωνία;

Στη θεωρία του Locke, αναδεικνύεται μια **εμπόλεμη κατάσταση** ως **μεταβατική περίοδος** ανάμεσα στην αφετηριακή φυσική κατάσταση και στην πολιτική κοινωνία-2Π.Κ.,σσ.95-97

Η διατήρηση/ προστασία της ιδιοκτησίας, με τη στενότερη και ευρύτερη έννοια του όρου ωθεί τους ανθρώπους στη σύναψη συμφωνίας και στη θεμελίωση πολιτικής κοινωνίας:

«Εάν ο άνθρωπος στη φυσική κατάσταση είναι τόσο ελεύθερος όσο έχει λεχθεί, αν είναι απόλυτος κύριος του προσώπου και των υπάρχοντων του, ίσος προς τους πιο σπουδαίους και υπήκοος ουδενός, γιατί θα απαρνηθεί την ελευθερία του; [...] Αν και στην κατάσταση της φύσης διέθετε αυτό το δικαίωμα, ωστόσο η απόλαυσή του είναι πολύ αβέβαιη και μονίμως εκτεθειμένη στις εισβολές των άλλων. Διότι, αφού όλοι είναι βασιλιάδες όσο και αυτός και κάθε άνθρωπος είναι ίσος προς αυτόν και οι πλείστοι εξ αυτών δεν τηρούν αυστηρά τις αρχές της ευθυδικίας και της δικαιοσύνης, η απόλαυση της οποίας ιδιοκτησίας κατέχει σε αυτήν την κατάσταση είναι πολύ επισφαλής και παρακινδυνευμένη. Αυτό τον κάνει πρόθυμο να εγκαταλείψει μια κατάσταση, η οποία, όσο ελεύθερη και αν είναι, είναι γεμάτη φόβους και συνεχείς κινδύνους. Και δεν είναι παράλογο το ότι επιζητεί και είναι πρόθυμος να συνενωθεί σε κοινωνία με άλλους, οι οποίοι είναι ήδη συνενωμένοι ή έχουν στο μυαλό τους να συνενωθούν για την αμοιβαία συντήρηση της ζωής, της ελευθερίας και των υπάρχοντων τους, που αποκαλώ με το γενικό όνομα ιδιοκτησία.» 2Π.Κ.,σ.179

2.ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ

(*ιστορικότητα κοινωνικού συμβολαίου: 2Π.Κ., σσ.160-170)

Αιτιολογική βάση: ειρήνη, ασφάλεια, προστασία και απόλαυση/ περιφρούρηση ιδιοκτησίας -2Π.Κ.,σσ.179-181/259/ 149

«Συνεπώς, ο μέγας και κύριος σκοπός της συνένωσης των ανθρώπων σε πολιτικές κοινότητες και της υποταγής τους σε κυβερνήσεις είναι η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας τους.» 2Π.Κ.,σ.179

Τρόπος σύναψης και περιεχόμενο κοινωνικού συμβολαίου -2Π.Κ.,σσ.150, 157-159, 180-181: «Ο μόνος τρόπος, με τον οποίο οιοσδήποτε απεκδύεται της φυσικής του ελευθερίας και αναδέχεται τα δεσμά της πολιτικής κοινωνίας, είναι η σύναψη συμφωνίας με άλλους ανθρώπους, για να συνενωθούν με άλλους ανθρώπους και να συμπήξουν μία κοινότητα, ούτως ώστε να κατορθώσουν να ζουν με άνεση, ασφάλεια και ειρήνη αναμεταξύ τους, έχοντας εξασφαλίσει την απόλαυση των ιδιοκτησιών τους και μεγαλύτερη ασφάλεια έναντι όσων δεν μετέχουν στην κοινότητά τους.» [2Π.Κ., σ.157]

Σιωπηρή συγκατάθεση όσων διαθέτουν περιουσία -2Π.Κ., σσ.174-177

3. ΠΟΛΙΤΕΙΑ

2.1. Locke: Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως

-Η έννοια της πολιτικής ελευθερίας: «Η ελευθερία του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία συνίσταται στο να μην υπόκειται σε νομοθετική εξουσία άλλη από όποιαν εγκαθιδρύεται συναινετικά μέσα στην πολιτεία, ούτε στην κυριαρχία άλλης βούλησης ή σε νομικούς περιορισμούς άλλους από όποιους θεσπίσει η νομοθετική εξουσία σύμφωνα με το καταπίστευμα που της ανατίθεται. [Η ελευθερία των ανθρώπων υπό μία κυβέρνηση] συνίσταται στην ύπαρξη ενός μόνιμου κανόνα ζωής κοινού σε όλα τα μέλη της κοινωνίας και θεσπισμένου από τη νομοθετική εξουσία που εγκαθιδρύθηκε στην εν λόγω κοινωνία. Είναι η ελευθερία να ακολουθώ τη θέλησή μου σε οτιδήποτε δεν απαγορεύεται από το νόμο και να μην υπόκειμαι στην ασταθή, αβέβαιη, άγνωστη και αυθαίρετη βούληση κάποιου άλλου' όπως [ακριβώς] η φυσική ελευθερία συνίσταται στην απουσία κάθε περιορισμού εκτός από το νόμο της φύσης.» [2Π.Κ., σ.99]

-**Διάκριση εξουσιών** και **τυπολογία πολιτευμάτων** με βάση το φορέα της νομοθετικής εξουσίας-2Π.Κ., σσ.185-186,197 κ.ε.

-Η αρχή της πλειοψηφίας: «Και έτσι ο καθένας, δίνοντας μαζί με άλλους τη συγκατάθεσή του για τη συγκρότηση ενός πολιτικού σώματος υπό ενιαία κυβέρνηση, αναλαμβάνει προς κάθε μέλος της εν λόγω κοινωνίας την υποχρέωση να υποτάσσεται στις αποφάσεις της πλειοψηφίας και να δεσμεύεται από αυτήν». [2Π.Κ., σ.158]

-Το δόγμα της λαϊκής κυριαρχίας: «Αν και σε μια συγκροτημένη πολιτική κοινότητα, που στέκει πάνω στις δικές της βάσεις και ενεργεί σύμφωνα με τη φύση της, δηλαδή ενεργεί για τη συντήρηση της κοινότητας, δεν μπορεί να υπάρξει παρά μία ανώτατη εξουσία, δηλαδή η νομοθετική εξουσία, στην οποία όλες οι άλλες οφείλουν να υποτάσσονται, ωστόσο επειδή η νομοθετική δεν είναι παρά καταπιστευματική εξουσία και οφείλει να ενεργεί για την επίτευξη ορισμένων στόχων, παραμένει ακόμη στο λαό η υπέρτατη εξουσία να μετακινεί ή να αλλάζει τη νομοθετική εξουσία, όταν κρίνει ότι η τελευταία ενεργεί αντίθετα προς το καταπίστευμα που της ανατέθηκε. [...] Η εκτελεστική εξουσία, όταν ανατίθεται οπουδήποτε, εκτός ενός προσώπου, που συμμετέχει και στο νομοθετικό σώμα, προφανώς υπόκειται σ' αυτό και είναι υπόλογη έναντί του, και μπορεί κατά το δοκούν να αλλαχτεί ή να αντικατασταθεί». [2Π.Κ., σσ.201,203]

«Ποιος θα κρίνει αν ο ηγεμόνας ή η νομοθετική εξουσία παραβιάζουν το καταπίστευμά τους; [...] Απαντώ: **θα κρίνει ο λαός** διότι ποιος μπορεί να κρίνει αν ο εντολοδόχος ή εκπρόσωπος ενεργεί ορθά και σύμφωνα με το καταπίστευμα που του ανατέθηκε παρά όποιος τον επιφόρτισε με την εκπροσώπηση και πρέπει, αφού τον κατέκτησε εκπρόσωπο, να διατηρεί την εξουσία να τον αποπέμψει, όταν αποτυγχάνει να ενεργεί σύμφωνα με το καταπίστευμα;» [2Π.Κ., σ.276]

-**Δικαίωμα αντιστάσεως**-2Π.Κ., σσ.205-206/259-261

***ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ: Τα κοινωνικά/ ταξικά όρια της έννοιας 'λαός' στον πολιτικό φιλελευθερισμό του Locke**

Τι εννοεί άραγε ο Locke με τον όρο 'λαός'; Το ερώτημα αυτό για όποιον επιχειρεί να προσεγγίσει κριτικά την κοινωνική φιλοσοφία του Διαφωτισμού, και ειδικότερα τη θεωρία του φιλελευθερισμού στην κλασική εκδοχή της που εκφράζεται με τον Locke και τη *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*, δεν έχει ακαδημαϊκό ή σχολαστικό χαρακτήρα. Χωρίς να υποπίπτουμε σε απλουστευτικές ερμηνείες, πρέπει ωστόσο να προσεγγίσουμε κοινωνιολογικά την έννοια του λαού, προκειμένου να γίνει σαφές ό,τι ονομάσαμε ήδη 'κοινωνικά και πολιτικά όρια' της φιλελεύθερης σκέψης του Βρετανού φιλοσόφου.

Από την άποψη αυτή, ιδιαίτερα χρήσιμη αποδεικνύεται η κλασική πλέον μελέτη του C.B. MacPherson *Η Πολιτική Θεωρία του Κτητικού Ατομικισμού*. Χωρίς να λησμονούμε ότι βασικός σκοπός της συγκρότησης πολιτικής κοινωνίας αποτελεί η προστασία θεμελιωδών φυσικών δικαιωμάτων, και κατεξοχήν αυτού της ιδιοκτησίας, οφείλουμε να δώσουμε μια καταρχήν απάντηση στο ερώτημα ποιοι, σύμφωνα πάντα με τον Locke, λογίζονται μέλη της πολιτικής κοινωνίας, και ακόμη ειδικότερα πολίτες με πλήρη δικαιώματα.

Δεδομένου ότι δεν υπάρχουν εδώ περιθώρια για λεπτομερή ανάλυση του κρίσιμου, αλλά και σύνθετου αυτού ζητήματος, προσφεύγουμε απευθείας στις διατυπώσεις του MacPherson:

«Το ερώτημα, ποιους θεωρούσε ο Locke μέλη της πολιτικής κοινωνίας, φαίνεται να επιδέχεται μία μόνον απάντηση. Καθένας είτε έχει είτε δεν έχει ιδιοκτησία με την καθημερινή σημασία του όρου, περιλαμβάνεται σ' αυτήν, εφόσον έχει συμφέρον να διατηρήσει τη ζωή του και την ελευθερία του. Ταυτόχρονα πλήρη μέλη μπορούν να είναι μόνον όσοι έχουν 'περιουσία', για δύο λόγους: μόνον αυτοί έχουν πλήρες συμφέρον στη διαφύλαξη της ιδιοκτησίας και μόνον αυτοί είναι πλήρως ικανοί για την έλλογη εκείνη ζωή -την εκούσια υποχρέωση στο νόμο του Λόγου-, η οποία αποτελεί την αναγκαία βάση της πλήρους συμμετοχής στην πολιτική κοινωνία. Η εργατική τάξη, μη έχοντας περιουσία, υπόκειται στην πολιτική κοινωνία, χωρίς να είναι πλήρες μέλος της.»⁷

Ας μη νομιστεί, ωστόσο, ότι το ερώτημα της σύνθεσης του λαού ως πολιτικού και εκλογικού σώματος και, τελικά, ως υπέρτατου φορέα κυριαρχίας τίθεται μόνο σε σχέση προς τη φιλελεύθερη φιλοσοφία του Locke. Στις πιο σημαντικές εκδοχές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, εξαιρουμένης της ρουσσοικής συμμετοχικής δημοκρατίας, προϋποτίθεται άμεσα ή έμμεσα η διάκριση μεταξύ **παθητικών** και **ενεργητικών πολιτών**, ενώ όχι λίγες φορές εκφράζεται μια γενικότερη περιφρόνηση προς τα κατώτερα λαϊκά στρώματα και τις δυνατότητές τους να διαφωτιστούν, άρα και να αποτελέσουν φορείς κυριαρχίας. Χαρακτηριστικά δείγματα μιας τέτοιας αντιμετώπισης των φτωχών λαϊκών στρωμάτων αποτελούν θέσεις που διατυπώθηκαν από τον **Voltaire** και τον **Kant**.

Σύμφωνα με το Γάλλο διαφωτιστή, όπως προκύπτει και από την αλληλογραφία του με άλλους φιλοσόφους της εποχής του, οι εξαθλιωμένες λαϊκές μάζες δε θα μπορέσουν ποτέ -λόγω και της εξάρτησής τους από τον καθημερινό μόχθο για επιβίωση- να διαφωτιστούν ουσιαστικά, γεγονός που καθιστά το νομοθετικό έργο αποκλειστικό προνόμιο μιας πνευματικής αριστοκρατίας.⁸ Αλλά και στα πλαίσια της καντιανής

⁷ Κ.Μπ.Μακφέρσον., *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού*, (Μετάφραση: Ελένη Κασίμη), Εκδόσεις «ΓΝΩΣΗ», Αθήνα 1986, σ.330. Στη μελέτη αυτή, ο MacPherson παραθέτει και επεξεργάζεται με τη μορφή παραρτήματος στατιστικούς πίνακες και αριθμητικά δεδομένα, προκειμένου να εκτιμήσει σε διαφορετικές εκδοχές την ταξική και εκλογική διαστρωμάτωση στην Αγγλία περί τα μέσα του 17^{ου} αιώνα.

⁸ Βλ. σχετικά τις πολύ ενδιαφέρουσες αναλύσεις της αντιμετώπισης του 'λαουτζίκου' από τον Voltaire στις μελέτες των Groethuysen για τη φιλοσοφία της Γαλλικής Επανάστασης, ο.π., σσ.101-

πολιτικής φιλοσοφίας, πολίτης με πλήρη δικαιώματα μπορεί να λογίζεται όποιος είναι κύριος του εαυτού του, και πιο συγκεκριμένα όποιος έχει κάποια *ιδιοκτησία*, καθώς μόνον αυτός είναι σε θέση αυτοδύναμα, χωρίς να υπηρετεί δηλαδή κάποιον άλλο, να εξασφαλίζει τα προς το ζην και να λειτουργεί ως αυτεξούσιο πρόσωπο.⁹

Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και σε μια εισαγωγική προσέγγιση του ζητήματος της λαϊκής κυριαρχίας στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού διαφωτιστικού κινήματος του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, δε μπορεί να αγνοηθεί η εκτίμηση ότι

«το θέμα των κατώτερων τάξεων είναι το μεγάλο ανεξέταστο θέμα του Διαφωτισμού. Δεν πρόκειται για το ότι οι φιλόσοφοι σιώπησαν σχετικά· ουδέποτε σιώπησαν για οποιοδήποτε θέμα. Τα γραπτά τους και, ακόμη περισσότερο, η ιδιωτική αλληλογραφία τους, αφθονούν σε αναφορές στον κοινό λαό, τον *κοινό όχλο*, το *λαό*, τον υπόκοσμο, το *χυδαίο*. Αυτό που λείπει είναι μια σοβαρή απόπειρα επεξεργασίας της λογικής που υποδηλώνεται στην προσέγγιση του Διαφωτισμού από τους φιλοσόφους, προσέγγιση που είναι ουσιαστικά παιδαγωγική. Υπάρχει υπεροψία σε αυτές τις ευκαιριακές παρατηρήσεις και ένα κάποιο έλλειμμα φαντασίας. Υπάρχει επίσης κάτι άλλο· μια έννοια απόγνωσης για τη γενική εξαθλίωση, αγραμματοσύνη, αλλά και τραχύτητα των φτωχών, που εμφανίζεται ‘εν πολλοίς’ αθεράπευτη.»¹⁰

105 και Gay για τον Διαφωτισμό, *The Party of Humanity, Essays in the French Enlightenment*, Norton Company, New York & London 1971, σσ.520-522. Ειδικότερα, πάντως, ο Gay επισημαίνει την ύστερη μεταστροφή του Voltaire σε αυτό το θέμα, όταν ο φιλόσοφος στάθηκε αλληλέγγυος και ως ένα βαθμό καθοδήγησε πνευματικά με τις συμβουλές του τους *Natives* της Γενεύης.

⁹ «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», όπως περιλαμβάνεται στο Ιμμάνουελ Καντ, *Δοκίμια*, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα 1971, ειδικότερα σσ.135-138.

¹⁰ Peter Gay, ο.π., σ.517.

IV. Ο σκεπτικισμός του David Hume ως κριτική των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου

*Βλ. κυρίως τα δοκίμια:

-«Για το πρωταρχικό συμβόλαιο», όπως περιλαμβάνεται στο David Hume, *Δοκίμια. Οικονομικά, Ιστορικά, Πολιτικοκοινωνικά*, [Πρόλογος-Μετάφραση-Σχόλια: Ε.Π.Παπανούτσος], Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1979, σσ.73-91.

-«Η καταγωγή της πολιτείας», όπως περιλαμβάνεται στο David Hume, *Δοκίμια. Φιλολογικά, Ηθικά, Πολιτικά*, [Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου], Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα χ.χ., σσ.254-258.

-«Ιδέα μιας τέλει κοινωνοπολιτείας», », όπως περιλαμβάνεται στο David Hume, *Δοκίμια. Φιλολογικά, Ηθικά, Πολιτικά*, ο.π., σσ.337-355.

-«Περί της παθητικής υπακοής», όπως περιλαμβάνεται στο David Hume, *Δοκίμια. Οικονομικά, Ιστορικά, Πολιτικοκοινωνικά*, σσ.92-95.

Βλ. επίσης ως εισαγωγική συγγραφή:

A.J.Ayer, *Hume, A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2000.

Knud Haakonssen, *Εισαγωγή στο Hume, Political Essays*, (ed. Knud Haakonssen), Cambridge University Press, Cambridge 1994, pp.xi-xxx.

Ε.Π.Παπανούτσος, «David Hume. Ο άνθρωπος και το έργο του», εισαγωγή στο David Hume, *Δοκίμια. Φιλολογικά, Ηθικά, Πολιτικά*, ο.π., σσ.11-31.

1711	Ο Hume γεννιέται στον Εδιμβούργο. Ευγενούς, αλλά όχι πλούσιας καταγωγής
1723-1725	Σπουδάζει στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, αν και μόλις 12 περίπου ετών, ακολουθώντας τον αδερφό του.
1734-1737	Κατοικεί στο Παρίσι.
1737-1739	Κατοικεί στο Λονδίνο.
1739-1740	Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση
1748	Έρευνα για την ανθρώπινη νόηση (Γνωσιοθεωρία/ επεξεργασμένη μορφή του 1 ^{ου} μέρους της Πραγματείας για την ανθρώπινη φύση)
1751	Έρευνα για τις αρχές των ηθών (Ηθική θεωρία/ επεξεργασμένη μορφή του 3 ^{ου} μέρους της Πραγματείας για την ανθρώπινη φύση)
1752	Βιβλιοθηκάριος στη Σχολή Δικηγόρων του Εδιμβούργου
1754-1762	Ιστορία της Αγγλίας
1757	Φυσική ιστορία της θρησκείας
1765	Εργάζεται ως διπλωμάτης στη βρετανική πρεσβεία του Παρισιού. Γνωρίζεται με τον Montesquieu, τον Helvétius, τον Diderot, τον d' Holbach κ.α.
1769	Αποσύρεται στο Εδιμβούργο.
1776	Πεθαίνει στο Εδιμβούργο.
1779	Διάλογοι για τη φυσική θρησκεία <i>Δοκίμια</i>

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ

(-Π.Σ.,σσ.74,80- Κ.Π.,σσ.254-255)

-**Λόγος & Πάθος**: ο Λόγος σκλάβος των παθών.

«Ο λόγος από μόνος του δεν μπορεί ποτέ να αποτελέσει κίνητρο για όποια δράση της βούλησης [...] και δεν μπορεί ποτέ να αντισταχθεί στο πάθος όσον αφορά την κατεύθυνση της βούλησης.» (Τ.Π.ΙΙΙ.ΙΙΙ, 413)

«Τίποτε δεν μπορεί να αντισταχθεί ή να επιβραδύνει την παρόρμηση του πάθους,» παρά μια αντίθετη παρόρμηση. Δε μιλούμε αυστηρά και φιλοσοφικά, όταν μιλάμε για μάχη του πάθους και του λόγου. Ο λόγος δεν είναι παρά μόνον ο σκλάβος των παθών και δεν μπορεί να αξιώσει κανέναν άλλο ρόλο από το να υπηρετεί και να τα υπακούει.» (Τ.Π.ΙΙΙ.ΙΙΙ, 415)

-**Ισότητα** (Π.Σ., σ.74)

-**Κοινωνικότητα/ Συμπάθεια**

-**Χρησιμοθηρία**

-**Τεχνητό καθήκον υπακοής/Φυσικό καθήκον δικαιοσύνης**

«Ο άνθρωπος, γεννημένος μέσα στην **οικογένεια**, υποχρεώνεται από **αναγκαιότητα**, από τη **φυσική κλίση** και από **έξη** να διατηρεί την κοινωνία. Το ίδιο πλάσμα, κατά την παραπέρα πρόοδό του, αναλαμβάνει να ιδρύσει πολιτική κοινωνία, για να απονείμει δικαιοσύνη, χωρίς την οποία δεν

μπορεί να υπάρξει στον κύκλο των ομοίων του ειρήνη, ούτε ασφάλεια, ούτε αμοιβαία επικοινωνία. Πρέπει λοιπόν να βλέπουμε όλο τον πελώριο μηχανισμό της πολιτείας μας ότι τελικά δεν έχει άλλο σκοπό ή πρόθεση παρά την απονομή της δικαιοσύνης [...].» (Κ.Π.,σ.254)

«Μερικές εξαιρετικές περιστάσεις μπορούν να συμβούν, κατά τις οποίες ένας άνθρωπος βρίσκει ότι τα **συμφέροντά** του πιο πολύ προάγονται με την **απάτη** και τη **διαρπαγή**, απ' όσο βλάπτονται με το ρήγμα που κάνει η αδικία στην **κοινωνική ένωση**. Πολύ συχνότερα απομακρύνεται από τα μεγάλα και σπουδαία αλλά απώτερα συμφέροντά του δελεαζόμενος από τα θέλγητρα τωρινών, αν και συχνά πολύ επιπόλαιων, πειρασμών. Αυτή η **μεγάλη αδυναμία** είναι **αθεράπευτη στην ανθρώπινη φύση**.» (Κ.Π., σσ.254-255)

«Η **τάξη στην κοινωνία** βλέπουμε ότι διατηρείται πολύ καλύτερα με **τα μέσα της πολιτείας** και το καθήκον μας απέναντι στο δημόσιο λειτουργό περιφρουρείται από τις αρχές της ανθρώπινης φύσης αυστηρότερα παρά το καθήκον μας απέναντι στους συμπολίτες μας. Η **αγάπη της κυριαρχίας** είναι τόσο δυνατή μέσα στο στήθος του ανθρώπου, ώστε πολλοί όχι μόνο υποτάσσονται σ' αυτήν, αλλά αναδέχονται όλους τους κινδύνους και τους κόπους και τις φροντίδες της κυβέρνησης [...].»

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ

(Οι θεωρίες της **ελέω θεού** [Π.Σ.,σσ.73-74] και της **δυνάμει κοινωνικού συμβολαίου** πολιτείας ως **ιδεολογημάτων** [Π.Σ.,σσ.74-76])

-Ο ρόλος της **βίας** και του **σφετερισμού**, και όχι η **θεία βούληση** ή η **συναίνεση**, ως θεμελίου των πολιτειών- **Κ.Π., σ.256, Π.Σ.,σσ.77-81**

-Η δύναμη της **έξης /αδράνειας** - **Κ.Π., σ.256, Π.Σ.,σσ.76,80-81**

-Αμφισβήτηση θεωρίας **κοινωνικού συμβολαίου** με ιδιαίτερες αιχμές

A) εναντίον της **Αθηναϊκής Δημοκρατίας** -**Π.Σ.,σ.79**

B) της **Ενδοξης Επανάστασης** -**Π.Σ.,σσ.78-79**

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: «Είναι μάταιο να λέμε ότι όλα τα πολιτεύματα είναι, ή πρέπει να είναι στην αρχή θεμελιωμένα απάνω στη λαϊκή συναίνεση, τόσο όσο η αναγκαιότητα των ανθρώπινων υποθέσεων το επιτρέπει. Υποστηρίζω ότι ποτέ οι ανθρώπινες υποθέσεις δεν επιτρέπουν αυτή τη συναίνεση, και σπάνια επιτρέπουν την επίφασή της· και ότι η κατάκτηση ή ο σφετερισμός, δηλαδή, σε απλές λέξεις, η δύναμη διαλύοντας τα παλαιά πολιτεύματα είναι η καταγωγή σχεδόν όλων των νέων πολιτευμάτων που ιδρύθηκαν ποτέ μέσα στον κόσμο. Και ότι στις λίγες περιπτώσεις, όπου η συναίνεση μπορεί να φαίνεται ότι υπάρχει, ήταν γενικά τόσο αντικανονική, τόσο περιορισμένη, ή τόσο πολύ ανακατωμένη με απάτη ή βία, ώστε δεν μπορεί να έχει μεγάλο κύρος. [...] Το αρχικό καθεστώς διαμορφώθηκε με τη βία, και [ο λαός] υποτάχτηκε από ανάγκη. Η διοίκηση που επακολουθεί στηρίζεται επίσης με τη δύναμη, και ο λαός δίνει τη συγκατάθεσή του σ' αυτήν, όχι επειδή τη διάλεξε, αλλ' από υποχρέωση. Δε φαντάζεται ότι η δική του συναίνεση δίνει στον πρίγκηπα το δικαίωμα στο θρόνο, αλλά πρόθυμα συναινεί επειδή σκέπτεται ότι από τη μακρά κατοχή [του θρόνου] αυτός έχει αποκτήσει ένα δικαίωμα, ανεξάρτητα από την εκλογή ή την προτίμηση του λαού.» -**Π.Σ.,σσ.80-81**

ΠΟΛΙΤΕΙΑ

-Ο **λαός** δεν είναι πηγή αλλά **αντικείμενο εξουσίας**-**Π.Σ.,σ.81**

«Μπορούμε σοβαρά να πούμε ότι ένας φτωχός χωρικός ή τεχνίτης έχει ελεύθερη εκλογή να εγκαταλείψει τη χώρα του, όταν δε γνωρίζει τη χώρα του, όταν δε γνωρίζει ξένη γλώσσα ή [ξένα] ήθη και ζει μέρα με τη μέρα από τη μικρή αμοιβή που παίρνει; Μπορούμε το ίδιο να ισχυριστούμε ότι ένας άνθρωπος παραμένοντας σε ένα πλοίο, συναινεί ελεύθερα στην κυριαρχία του κυβερνήτη, αν και μεταφέρθηκε στο πλοίο κοιμισμένος και πρέπει να πηδήσει στον ωκεανό και να χαθεί τη στιγμή που θα το εγκαταλείψει.» -**Π.Σ.,σ.81**

-Ο φόβος της **οχλοκρατίας**-**Π.Σ.,σ.78** και η αναγκαιότητα ύπαρξης **εξουσίας**- **Π.Σ.,σ.85**

-**Εξουσία & Ελευθερία: Επιμερισμός των εξουσιών** -**Κ.Π., σσ.257-258**

-Άτοπη η αναζήτηση **τέλειου πολιτεύματος**-**ΙΤΚ, σσ.337-338**

*Τυπολογία πολιτευμάτων

A) Απολυταρχικά & ελεύθερα πολιτεύματα (περιορισμένες μοναρχίες/ δημοκρατικές και αριστοκρατικές πολιτείες)

B) Ρυθμισμένα & αυθαίρετα πολιτεύματα

Γ) Βάρβαρα & πολιτισμένα πολιτεύματα

-Βήμα προς βήμα **μεταρρυθμίσεις-Π.Σ.,σ.82**: «Μερικές ανακαινίσεις πρέπει κατ' ανάγκη να γίνονται σε κάθε ανθρώπινο θεσμό, και είναι ευτύχημα όταν το διαφωτισμένο πνεύμα της εποχής τις διευθύνει προς το μέρος του λογικού, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης, αλλά κανένα άτομο δεν έχει δικαίωμα να κάνει βίαιες ανακαινίσεις. Είναι μάλιστα επικίνδυνες όταν επιχειρούνται από τη νομοθετική εξουσία· περισσότερο κακό παρά καλό πρέπει να περιμένει κανείς απ' αυτές.»

(Βλ. και ΙΤΚ, σ.352: βελτιώσεις βρετανικού πολιτεύματος)

-**Δικαίωμα αντιστάσεως-ΠΥ, σσ.92-95**: σε εξαιρετικά επείγουσες περιπτώσεις, ορίζοντας «πολύ αυστηρά την έννοια της πιστής υπακοής και [θεωρώντας] την παραβίασή της ως το έσχατο καταφύγιο σε περιπτώσεις απελπισίας, όταν το δημόσιο βρίσκεται σε μέγιστο κίνδυνο από τη βία και την τυραννία.» -**Π.Σ.,σ.93**

V. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός του Montesquieu

A) Στοιχεία από τη ζωή και το έργο του Montesquieu

*Έργο αναφοράς: *ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ*, Εκδόσεις «ΓΝΩΣΗ», (Εισαγωγή: Παναγιώτης Κονδύλης, Μετάφραση: Κωστής Παπαγιώργης - Παναγιώτης Κονδύλης), Αθήνα 1994.

**Βίος & έργο (εισαγωγικές συγγραφές)

- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Εκδόσεις «Διάττων», Αθήνα 1989, σσ.91-102.
- Πλάγγεσης Γιάννης, *Νεότερη πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία*, Εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009, σσ.211-243.
- Cohler Anne M., *Εισαγωγή στο Montesquieu, The Spirit of Laws*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, σσ.xi-xxviii.

1688	Ένδοξη Επανάσταση στην Αγγλία
8.1.1689	Γέννηση Charles-Louis de Montesquieu στο Château de la Brède.
1700-1705	Εγκύκλιες σπουδές στο ορατοριανό Collège de Juilly (Αρχαία Ελληνικά, Λατινικά, Γαλλικά, Γεωγραφία, Ιστορία, Μαθηματικά, Καλές Τέχνες)
1705-1708	Νομικές Σπουδές στο Bordeaux και στο Παρίσι.
1709-1713	Εγκατάσταση και διαμονή στο Παρίσι.
1709	<i>Discours sur Cicéron</i>
1713	Μετά το θάνατο του πατέρα του επιστρέφει στη γενέτειρά του. Έκδοση παπικής βούλας <i>Unigenitus</i> Συνθήκη της Ουτρέχτης
1714	Σύμβουλος στο Parlement του Bordeaux.
1715	Γάμος Montesquieu με τη Jeanne de Lartigue. Θάνατος Λουδοβίκου ΙΔ'
1716	Θάνατος του θείου του Jean-Baptiste de Montesquieu: κληρονομεί περιουσία και τίτλο (Βαρόνος Montesquieu) και το αξίωμα του προέδρου του Parlement [δικαστηρίου και συγκλήτου] του Bordeaux. Μέλος της Ακαδημίας του Bordeaux. (Πρώτη ανακοίνωση με θέμα την πολιτική θρησκεία των Ρωμαίων [επιρροή από τον Machiavelli].
1722-1725	Ο Montesquieu και πάλι στο Παρίσι
1726	Ο Montesquieu εγκαταλείπει το δημόσιο λειτουργήμα.
1728	Μέλος της Ακαδημίας της Γαλλίας.
1728-1731	Ο Montesquieu ταξιδεύει στην Ευρώπη. (Αυστρία, Ουγγαρία, Ιταλία, Αγγλία) Στην Αγγλία παρακολουθεί τις συνεδρίες της Βουλής των Κοινοτήτων και μελετά το βρετανικό πολίτευμα.
1729	Ο Montesquieu μέλος της Royal Academy.
1731	Επιστροφή στη Γαλλία.
1731-1733	Απόσυρση στο Bordeaux: δυο χρόνια αφιερωμένα στην οικογένειά του.
1734-1755	Ο Montesquieu μεταξύ Bordeaux και Παρισιού.
1749	Επίθεση εναντίον του <i>L'Esprit des Lois</i> από Ιησουίτες και Γιανσενιστές.
1750	<i>Défense de L'Esprit des Lois</i>
1751	Το <i>De l'Esprit des Lois</i> κατατάσσεται στον Index των απαγορευμένων βιβλίων.
1755	Θάνατος Montesquieu.

1721	Περσικές επιστολές
1734	Στοχασμοί για το μεγαλείο και την παρακμή των Ρωμαίων
1748	Περί του πνεύματος των νόμων
1754	Περί γούστου

Β) Σχεδιάγραμμα των κοινωνικών και πολιτικών ιδεών του Montesquieu

1. ΟΙ ΝΟΜΟΙ EN GENEI

«Οι **νόμοι**, στην πιο ευρεία τους σημασία, είναι **αναγκαίες σχέσεις*** που απορρέουν από τη **φύση των πραγμάτων**· και υπ' αυτή την έννοια όλα τα όντα έχουν τους νόμους τους [...]

Αλλά ο **νοητός κόσμος** πολύ απέχει από το να κυβερνάται εξίσου καλά με το **φυσικό κόσμο**. Γιατί μολονότι ο πρώτος έχει και αυτός **νόμους**, από τη φύση τους **αμετάβλητους**, ωστόσο **δεν τους ακολουθεί σταθερά** όπως ο φυσικός κόσμος ακολουθεί τους δικούς του. Η αιτία είναι ότι τα επιμέρους **νοήμονα όντα** περιορίζονται από τη φύση τους και κατά συνέπεια υποπίπτουν σε **λάθη**· και, από μιαν άλλη πλευρά, είναι στη φύση τους να **ενεργούν αφεαυτών**. Συνεπώς δεν ακολουθούν σταθερά τους αρχέγονους νόμους τους· ακόμα και όσους τα ίδια φτιάχνουν δεν τους ακολουθούν πάντα. [...]

Ο **άνθρωπος** ως **φυσικό ον**, κυβερνάται, όπως και τα άλλα σώματα, από **αμετάβλητους νόμους**. Ως **νοήμον ον**, **παραβιάζει ακατάπαυστα** τους νόμους που έχει καθιδρύσει ο Θεός και **μεταβάλλει** όσους θεσπίζει ο ίδιος. Πρέπει να αυτοκαθοδηγηθεί: κι εντούτοις είναι ον περιορισμένο· υπόκειται στην **άγνοια** και στο **λάθος**, όπως όλες οι πεπερασμένες διάνοιες· τις **αδύναμες** γνώσεις του, τις χάνει κι αυτές. Ως αισθητό δημιούργημα υποδουλώνεται σε μύρια **πάθη**.»- Π.Ν., σσ.107-109

[*Η ελευθερία ως άλλη όψη του λάθους!]

2. ΦΥΣΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ-ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ

-Ο άνθρωπος είναι ον «**πλασμένο να ζει μέσα στην κοινωνία**»- Π.Ν., σ.109.

-Αίσθημα **αδυναμίας** και **κατωτερότητας** ωθεί τον ένα άνθρωπο προς τον άλλο:
Πρώτος φυσικός νόμος: ειρήνη - Π.Ν., σ.110

«Είναι σαφές ότι οι πρώτες ιδέες του [ανθρώπου] διόλου δεν θα ήσαν θεωρητικές: θα σκέφτονταν τη συντήρηση του είναι του προτού να αναζητήσει την προέλευσή του. Ένας τέτοιος άνθρωπος αρχικά θε ένιωθε την αδυναμία του· η δειλία του θα ήταν μεγάλη [...]. Σ' αυτή την κατάσταση ο καθένας νιώθει κατώτερος· διόλου δε νιώθει ίσος με τους άλλους. Συνεπώς οι άνθρωποι δε ζητούσαν να επιτεθούν στους άλλους και η ειρήνη θα ήταν ο πρώτος φυσικός νόμος.»

[*Ο Montesquieu είναι αντίθετος στη θέση του Hobbes ότι ο άνθρωπος είναι λύκος για τον συνάνθρωπό του- Π.Ν., σσ.110-111.]

Δεύτερος φυσικός νόμος: αναζήτηση τροφής -Π.Ν., σ.111

Τρίτος φυσικός νόμος: φυσική ικεσία ανθρώπου προς άνθρωπο [έρωτας] -Π.Ν., σ.111

Τέταρτος φυσικός νόμος: κοινωνικότητα [«η επιθυμία να ζήσουν σε κοινωνία».] -Π.Ν., σ.111

* Ειδικότερα όσον αφορά το **πνεύμα των νόμων** μιας πολιτείας και, κατεξοχήν αυτό που χαρακτηρίζει το σύνταγμα/πολίτευμά της, τέτοιες σχέσεις είναι μεταξύ άλλων οι απορρέουσες από τα ήθη, τη θρησκεία, τους τρόπους, το εμπόριο και τη γενικότερη οικονομική ζωή ενός λαού, αλλά και από το κλίμα, την έκταση, την ποιότητα του εδάφους και ό,τι έχει να κάνει με το είδος ζωής του συγκεκριμένου λαού. (Βλ. Π.Ν., σ.113-114)

Ως συνώνυμο ουσιαστικά του **πνεύματος των νόμων**, προσεγγίζει ο Montesquieu το «**γενικό πνεύμα**» στα κεφάλαια IV και V του 19^{ου} Βιβλίου του *Περί του Πνεύματος των Νόμων*.

3. ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΕ [ΠΟΛΙΤΙΚΗ] ΚΟΙΝΩΝΙΑ [*απουσία μιας ρητά διατυπωμένης θεωρίας κοινωνικού συμβολαίου]

Το **συναίσθημα της αδυναμίας** παραχωρεί τη θέση του σε εκείνο της ασφάλειας μέσα στην κοινωνία, και εκείνο με τη σειρά του ευνοεί τον **πόλεμο** (ενδο-κοινωνικό και διεθνικό), γεννώντας την **ανάγκη θετικών νόμων**.

«Μόλις οι άνθρωποι βρεθούν σε **κοινωνία**, χάνουν το συναίσθημα της **αδυναμίας** τους· η ισότητα που υπήρχε μεταξύ τους παύει και ο **πόλεμος** αρχίζει. Κάθε επιμέρους κοινωνία αποκτά συναίσθηση της **ισχύος** της κι αυτό προκαλεί **κατάσταση πολέμου μεταξύ εθνών**. Τα άτομα **μέσα σε κάθε κοινωνία** αρχίζουν να νιώθουν τη δύναμή τους· ζητούν να στρέψουν προς όφελος τους τα κύρια πλεονεκτήματα αυτής της κοινωνίας· αυτό προκαλεί μεταξύ τους κατάσταση πολέμου. Αυτά τα δύο είδη πολέμου [δι-εθνικός και ενδοκοινωνικός –σημείωση δική μου] ωθούν στην **εγκαθίδρυση νόμων** ανάμεσα στους ανθρώπους.» - Π.Ν., σσ.111-112

ΘΕΤΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

-ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ [Σχέσεις μεταξύ λαών]

-ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ [Σχέσεις μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων]

«Μια κοινωνία δε θα μπορούσε να επιβιώσει χωρίς **κυβέρνηση**. Η συνένωση όλων των επιμέρους πολιτικών δυνάμεων [...] αποτελεί ό,τι αποκαλούμε **ΠΟΛΙΤΕΙΑ**.» -Π.Ν., σ.112

-ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ [Σχέσεις μεταξύ πολιτών]

«Ο **νόμος εν γένει** είναι ο **ανθρώπινος Λόγος**, καθόσον κυβερνά όλους τους λαούς της γης· και οι **πολιτικοί** και **αστικοί νόμοι** κάθε έθνους οφείλουν να είναι **ιδιαίτερες περιπτώσεις**, στις οποίες εφαρμόζεται ο **ανθρώπινος Λόγος**. Οφείλουν **να προσιδιάζουν** τόσο πολύ **στο λαό**, για τον οποίο έγιναν, ώστε θα είναι πολύ μεγάλη σύμπτωση αν οι νόμοι του ενός έθνους ταιριάζουν σε ένα άλλο.» -Π.Ν., σ.113

[1] ΦΥΣΗ & ΑΡΧΗ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ

«Ανάμεσα στη **φύση του πολιτεύματος** και στην **αρχή** του υπάρχει η διαφορά ότι η φύση του το κάνει να είναι τέτοιο που **είναι**, ενώ η αρχή του το κάνει να **ενεργεί**. Η μία είναι η ιδιαίτερη **δομή** του, ενώ η άλλη τα **ανθρώπινα πάθη** που το κάνουν να κινείται.

Οι νόμοι οφείλουν να σχετίζονται με την αρχή κάθε πολιτεύματος εξίσου όσο και με τη φύση του.» -Π.Ν., σ.129

[2] ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ [ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ-αρετή/ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑ-μετριοπάθεια]
ΜΟΝΑΡΧΙΑ-τιμή
ΔΕΣΠΟΤΙΣΜΟΣ-φόβος

[3] ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ [ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΥ] ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ-ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ¹¹

-Ο ρόλος των **ενδιάμεσων στρωμάτων** [αριστοκρατία, δικαστικό σώμα, κλήρος] ως **εξισορροπητικών κέντρων εξουσίας** έναντι αυτού του μονάρχη.

¹¹ Για το βρετανικό πολίτευμα σύμφωνα με τον Montesquieu, βλ. ειδικότερα το Κεφάλαιο VI του 11^{ου} Βιβλίου του *Περί του Πνεύματος των Νόμων*, καθώς επίσης και το Κεφάλαιο XXVII του 19^{ου} Βιβλίου του ίδιου έργου. Ας σημειωθεί, επίσης, ότι στο Κεφάλαιο XIX του 5^{ου} Βιβλίου του *Περί του Πνεύματος των Νόμων*, ο Montesquieu υποστηρίζει ότι το βρετανικό έθνος «η δημοκρατία κρύβεται υπό τη μορφή της μοναρχίας.» -Π.Ν., σ.190

«Οι ενδιάμεσες, υποταγμένες και εξαρτημένες εξουσίες, συνιστούν τη φύση του μοναρχικού πολιτεύματος, δηλαδή εκείνου όπου ένας και μόνο κυβερνά με βάση θεμελιώδεις νόμους. Είπα οι ενδιάμεσες, υποταγμένες και εξαρτημένες εξουσίες: πράγματι, στη μοναρχία ο ηγεμόνας είναι η πηγή κάθε πολιτικής και αστικής εξουσίας. Αυτοί οι θεμελιώδεις νόμοι προαπαιτούν αναγκαία ενδιάμεσους διαύλους, μέσω των οποίων διέρχεται η εξουσία: γιατί, αν μέσα στο κράτος υπάρχει μόνο η στιγμιαία και ιδιότροπη βούληση ενός ατόμου, τίποτα δεν μπορεί να είναι σταθερό, και κατά συνέπεια δεν μπορεί να υπάρχει θεμελιώδης νόμος.» - Π.Ν., σ.124

-Ελευθερία: η έννοια της **πολιτικής ελευθερίας**¹²

«Αληθεύει ότι στη **δημοκρατία ο λαός φαίνεται να κάνει ό,τι θέλει**· αλλά η **πολιτική ελευθερία δε συνίσταται διόλου στο να κάνουμε ό,τι θέλουμε**. Μέσα σε ένα κράτος, δηλαδή σε μια κοινωνία όπου υπάρχουν νόμοι, η ελευθερία δεν μπορεί παρά να συνίσταται στο να μπορούν οι πολίτες να κάνουν **ό,τι οφείλουν να θέλουν** και **να μην εξαναγκάζονται να κάνουν ό,τι δεν οφείλουν να θέλουν**.

Πρέπει να βάλει κανείς καλά στο νου του τι είναι **ανεξαρτησία** και τι είναι **ελευθερία**. Η **ελευθερία** είναι το δικαίωμα να κάνει κανείς **ό,τι επιτρέπουν οι νόμοι**· και αν ένας πολίτης θα μπορούσε να κάνει ό,τι απαγορεύουν, δε θα είχε πλέον ελευθερία, γιατί και οι άλλοι επίσης θα είχαν αυτό το δικαίωμα.» -Π.Ν., σσ.296-297

-Κατάχρηση εξουσίας: η εξουσία ως διαδικασία περιορισμού της εξουσίας- Π.Ν., σ.297

***Για το πολίτευμα της Αγγλίας - Π.Ν., Βιβλία XI, XIX (Κεφ.XXVII)**

-Αρχή της διάκρισης και του αμοιβαίου ελέγχου των εξουσιών

«Για κάθε πολίτη η **πολιτική ελευθερία** είναι η **πνευματική γαλήνη** που απορρέει από την πεποίθηση του καθενός ότι είναι **ασφαλής**· και για να έχει αυτή την ελευθερία, πρέπει το πολίτευμα να είναι τέτοιο, ώστε ένας πολίτης να μην μπορεί να φοβηθεί έναν άλλο πολίτη.

Όταν στο ίδιο πρόσωπο ή στο ίδιο σώμα η **νομοθετική εξουσία** έχει ενωθεί με την **εκτελεστική εξουσία**, τότε δεν υπάρχει καμιά ελευθερία· γιατί μπορούμε να έχουμε το φόβο ότι ο ίδιος ο μονάρχης ή η ίδια η γερουσία θα θεσπίσει τυραννικούς νόμους για να τους εκτελέσουν τυραννικά.

Επίσης δεν υπάρχει ελευθερία αν η **δικαστική εξουσία** δεν έχει διαχωριστεί από τη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία.

Το παν θα χανόταν αν ο ίδιος άνθρωπος ή το ίδιο σώμα προκρίτων ή ευγενών ή του λαού ασκούσαν αυτές τις τρεις εξουσίες: δηλαδή της θέσπισης των νόμων, της εκτέλεσης των δημοσίων αποφάσεων και της εκδίκησης των εγκλημάτων ή των διενέξεων ανάμεσα στους ιδιώτες.»- Π.Ν., σσ.298-299

¹² Σύγκρινε με την έννοια της πολιτικής ελευθερίας κατά Locke, όπως έχει ήδη καταγραφεί στην αντίστοιχη ενότητα: «Η **ελευθερία του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία** συνίσταται στο **να μην υπόκειται σε νομοθετική εξουσία άλλη από όποιαν εγκαθιδρύεται συναινετικά μέσα στην πολιτεία**, ούτε στην κυριαρχία άλλης βούλησης ή σε νομικούς περιορισμούς άλλους από όποιους θεσπίσει η νομοθετική εξουσία σύμφωνα με το καταπίστευμα που της ανατίθεται. [Η ελευθερία των ανθρώπων υπό μία κυβέρνηση] συνίσταται στην ύπαρξη ενός μόνιμου κανόνα ζωής κοινού σε όλα τα μέλη της κοινωνίας και θεσπισμένου από τη νομοθετική εξουσία που εγκαθιδρύθηκε στην εν λόγω κοινωνία. Είναι η **ελευθερία να ακολουθώ τη θέλησή μου σε οτιδήποτε δεν απαγορεύεται από το νόμο** και να μην υπόκειμαι στην ασταθή, αβέβαιη, άγνωστη και αυθαίρετη βούληση κάποιου άλλου· όπως [ακριβώς] η φυσική ελευθερία συνίσταται στην απουσία κάθε περιορισμού εκτός από το νόμο της φύσης.»

VI. Ο δημοκρατισμός του Jean-Jacques Rousseau

A) Στοιχεία από τη ζωή και το έργο του Rousseau

*Έργο αναφοράς: ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ, Εκδόσεις «ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ», (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σημειώσεις: Νίκου και Δανάης Κουχτσόγλου), Αθήνα χ.χ.

**Βίος & έργο (εισαγωγικές συγγραφές)

-Κιτρομηλίδης Πασχάλης, Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων, Εκδόσεις «Διάττων», Αθήνα 1989, σσ.103-120.

-Πλάγγεσης Γιάννης, Νεότερη πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία, Εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009, σσ.245-279.

-Wokler Robert, A Very Short Introduction, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001.

28 Ιουνίου 1712	Ο Rousseau γεννιέται στη Γενεύη
1728	Φεύγει από τη Γενεύη και αρχίζει τις περιπλανήσεις του, γνωρίζοντας τη Mme De Warens
1740-1741	Εργάζεται ως οικοδιδάσκαλος στον M. De Mably Φθάνει στο Παρίσι, όπου ζει ασχολούμενος επαγγελματικά με τη μουσική και εργαζόμενος ως οικοδιδάσκαλος. Αναπτύσσει φιλία με τον Diderot και αναλαμβάνει τη συγγραφή άρθρων για τη μουσική στην Εγκυκλοπαιδεία.
1743-1744	Εργάζεται ως γραμματέας του Γάλλου πρέσβη στη Βενετία.
1750	Κερδίζει το πρώτο βραβείο στο διαγωνισμό της ακαδημίας της Dijon, συγγράφοντας το Λόγο περί επιστημών και τεχνών.
1752	Ανεβαίνει η όπερά του με τίτλο Ο μάγος του χωριού.
1753	Συγγράφει την Επιστολή για τη γαλλική μουσική, όπου υποστηρίζει την ιταλική μουσική σε σχέση προς τη γαλλική.
1754-1755	Μεταστρέφεται στον προτεσταντισμό και ανακτά τα πολιτικά δικαιώματά του ως πολίτης της Γενεύης
1755	Συμβάλλει στην Εγκυκλοπαιδεία με τη συγγραφή του λήμματος η Πολιτική Οικονομία
1756	Εγκαθίσταται στο Hermitage, στην ιδιοκτησία της Mme. D' Epinay.
1758	Συγγράφει την Επιστολή στον d'Alembert. Διαταράσσονται οι σχέσεις του με τους philosophes.
1761	Δημοσίευση του έργου του Julie ou la nouvelle Héloïse
1762	Δημοσιεύονται τα έργα του Περί του Κοινωνικού Συμβολαίου και Αμίλιος. Διατάσσεται η καύση τους σε Γενεύη και Παρίσι. Εκδίδεται ένταλμα σύλληψης εναντίον του Rousseau και ο φιλόσοφος καταφεύγει στο τότε υπό πρωσική κυριαρχία (Φρειδερίκος Β') Neuchâtel.
1764	Κυκλοφορούν τα Lettres Écrites de la Montagne, υπεράσπιση των έργων του Περί του Κοινωνικού Συμβολαίου και Αμίλιος, ενώ έχει πάψει να είναι πλέον πολίτης της Γενεύης.
1765	Συγγράφει το Σχέδιο Συντάγματος για την Κορσική.
1766	Με τη μεσολάβηση του Hume, με τον οποίο σύντομα έρχεται σε ρήξη εγκαθίσταται για μικρό διάστημα στην Αγγλία.
1768	Νυμφεύεται την Thérèse Levasseur, με την οποία κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας σχέσης τους που είχε προηγηθεί, απέκτησε πέντε παιδιά που παρέδωσε σε ορφανοτροφείο.
1770	Εγκαθίσταται στο Παρίσι. Ολοκληρώνει τη συγγραφή των Εξομολογήσεων
2 Ιουλίου 1778	Αποσύρεται στο Ermenonville, όπου και πεθαίνει ξαφνικά.
1794	Η στάχτη του μεταφέρεται στο Πάνθεον

1749	Λόγος περί επιστημών και τεχνών
1755	Λόγος περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων
1762	Περί του Κοινωνικού Συμβολαίου Αμίλιος
1770	Εξομολογήσεις
1770-1771	Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας
1772-1776	Διάλογοι: Ο Rousseau κριτής του Jean-Jacques.
1777	Ονειροπολήσεις ενός μοναχικού περιπατητή.

Β) Σχεδιάγραμμα των κοινωνικών και πολιτικών ιδεών του Rousseau

1. ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ

1.1. Φυσική κατάσταση

-ο άνθρωπος είναι **φύσει ελεύθερος**/[αλλά κοινωνικά υπόδουλος]

«Ο άνθρωπος γεννήθηκε **ελεύθερος**, μα παντού είναι **αλυσσοδεμένος**. [...] Ο Αριστοτέλης είχε δίκιο. Μα έπαιρνε για αιτία το αποτέλεσμα. Κάθε άνθρωπος που γεννιέται μέσα στη δουλεία, γεννιέται για νάναι δούλος. Τίποτε πιο βέβαιο απ' αυτό. Οι δούλοι χάνουν τα πάντα μέσα στα δεσμά τους. Ακόμη και τον πόθο να ξεσκαλωθούν. Αγαπούν τη σκλαβιά τους, καθώς οι σύντροφοι του Οδυσσέα αγαπούσαν την αποκτήνωσή τους. Αν υπάρχουν, λοιπόν, δούλοι «εκ φύσεως», τούτο συμβαίνει επειδή υπήρξαν άλλοτε δούλοι αντίθετοι προς τη φύση. Η **βία** δημιούργησε τους πρώτους σκλάβους, η δειλία τους, όμως, διαιώνισε τη σκλαβιά.» -Κ.Σ., σσ.40,43.

-οι άνθρωποι είναι **εκ φύσεως μεταξύ τους άνισοι**- αμελητέος ο ρόλος της φυσικής ανισότητας -Λ.Α., σσ.111, σε σχέση προς την κοινωνική ανισότητα:

«**Η ανισότητα, ενώ είναι σχεδόν μηδενική στη φυσική κατάσταση του ανθρώπου**, αντλεί τη δύναμη και την αύξησή της από την ανάπτυξη των ικανοτήτων μας και από την πρόοδο του ανθρώπινου πνεύματος, και γίνεται **μόνιμη και νόμιμη με την εγκαθίδρυση της ιδιοκτησίας και των νόμων**. Βγαίνει ακόμη το συμπέρασμα πως η ηθική ανισότητα, που είναι επιτρεπτή μόνο από το θετικό δίκαιο, είναι αντίθετη προς το φυσικό δίκαιο, κάθε φορά που δε συμβαδίζει, στην ίδια αναλογία, με τη σωματική ανισότητα.» -Λ.Α., 148-149.

-ο άνθρωπος **δεν είναι εκ φύσεως κοινωνικός** -Λ.Α., σσ.98-100,111.

«Όπως και νάχει το πράγμα, βλέπουμε τουλάχιστον από τη λίγη φροντίδα που έδειξε **η φύση** στο να ενώσει τους ανθρώπους με αμοιβαίες ανάγκες και να διευκολύνει τη χρήση της ομιλίας, πόσο **λίγο προετοίμασε την κοινωνικότητά τους** και πόσο μικρή υπήρξε η συμμετοχή της σε ό,τι κι αν έκαναν, για να δημιουργήσουν δεσμούς μεταξύ τους. Πράγματι, είναι αδύνατο να φανταστούμε γιατί ένας άνθρωπος σ' αυτή την πρωτόγονη κατάσταση θα είχε ανάγκη έναν άλλο άνθρωπο περισσότερο απ' ό,τι μια μαϊμού ή ένας λύκος τον όμοιό του, κι ούτε, αν υποθέσουμε υπαρκτή αυτή την ανάγκη, τι θα ήταν αυτό που θα ανάγκαζε τον άλλο να ανταποκριθεί, γ, ακόμη και σ' αυτή την περίπτωση, με τι τρόπο θα συναρμολογούσαν μεταξύ τους τους όρους.» -Λ.Α., σσ.98-99.

-ο άνθρωπος είναι **εκ φύσεως αγαθός**: Κριτική στην αντίληψη του Hobbes για την ανθρώπινη φύση -Λ.Α., σσ.100-102

-ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από **οίκτο** [pitié] για τους άλλους του είδους του -Λ.Α., σσ.102-105:

«Ο **οίκτος** είναι ένα **φυσικό αίσθημα** που, μετριάζοντας σε κάθε άτομο τη δράση της **αγάπης προς τον εαυτό** του, συμβάλλει στη διασφάλιση της διατήρησης του είδους στο σύνολό του. Αυτός είναι που χωρίς σκέψη μας οδηγεί να βοηθήσουμε αυτούς που βλέπουμε να υποφέρουν.» -Λ.Α., σ.102.

-ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται εκ φύσεως από την **αγάπη για τον εαυτό του** (**amour pour soi**), ενώ η φιλαυτία (**amour propre**) είναι παθολογικό αίσθημα που αναπτύσσεται ιδιαίτερα στις «πολιτισμένες» κοινωνίες. - Λ.Α., σσ.147-148, Σημείωση IX(σσ.159-167), Σημείωση XV(σσ.182-183)

«Δεν πρέπει να συγχέουμε τη **φιλαυτία** με την **αγάπη για τον εαυτό μας**. Δύο αισθήματα πολύ διαφορετικά από τη φύση τους και από τις επιπτώσεις τους. **Η αγάπη για τον εαυτό μας είναι ένα φυσικό αίσθημα** που έχει κάθε ζώο σαν επαγρύπνηση για την αυτοσυντήρησή του, και το οποίο οδηγημένο από τη λογική και τροποποιημένο από τη συμπάθεια, αποτελεί την ανθρωπιά και την αρετή. **Η φιλαυτία είναι ένα αίσθημα σχετικό, τεχνητό και δημιουργημένο μέσα στην κοινωνία**, που σπρώχνει κάθε άτομο να ασχολείται με τον εαυτό του περισσότερο απ' ό,τι με οποιονδήποτε άλλο, που εμπνέει στους ανθρώπους όλα τα κακά που κάνουν ο ένας στον άλλον, και που από αυτό προέρχεται στην πραγματικότητα η τιμή.» -Λ.Α., σ.182.

-ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από **φαντασία** και [τελειοποιησιμότητα] **perfectibilité**, -Λ.Α., σσ.111,125.

1.2. Κοινωνία εν τω γίγνεσθαι (*société naissante*), Λ.Α., σσ.117-128.

«Όσο ο νους φωτιζόταν, τόσο η **τεχνική** τελειοποιόταν. [...] Τούτη εδώ υπήρξε η **εποχή μιας πρώτης επανάστασης**, η οποία δημιούργησε τη σύσταση και τη διάκριση των **οικογενειών**, και εισήγαγε ένα είδος **ιδιοκτησίας**, απ' όπου ίσως γεννήθηκαν ήδη πολλοί καβγάδες και μάχες. [...] Τα πάντα αρχίζουν να αλλάζουν όψη. Οι άνθρωποι που μέχρι τώρα περιπλανιόταν στα δάση, έχοντας αποκτήσει **πιο μόνιμο τόπο διαμονής**, σιγά-σιγά πλησιάζουν ο ένας τον άλλον, ενώνονται σε διάφορες ομάδες και τελικά σχηματίζουν, σε κάθε τόπο, ένα ιδιαίτερο έθνος, ενωμένο με **ήθη** και **χαρακτήρες, όχι από κανονισμούς και νόμους, αλλά από τον ίδιο τον τρόπο ζωής και διατροφής και από την κοινή επίδραση του κλίματος**. [...] Από τη στιγμή όμως που ένας άνθρωπος είχε ανάγκη τη βοήθεια κάποιου άλλου, από τη στιγμή που αντιλήφθηκαν πως ήταν χρήσιμο στον έναν να διαθέτει προμήθειες για δύο, η **ισότητα** χάθηκε, η **ιδιοκτησία** εισχώρησε, η εργασία έγινε απαραίτητη και τα απέραντα δάση έγιναν γελαστοί κάμποι, που έπρεπε να ποτιστούν με τον ανθρώπινο ιδρώτα, και όπου γρήγορα φάνηκε να βλασταίνει και να μεγαλώνει, μαζί με τη σοδιά, η σκλαβιά και η δυστυχία. Η **μεταλλουργία** και η **γεωργία** υπήρξαν δύο τέχνες των οποίων η ανακάλυψη προκάλεσε αυτή τη μεγάλη επανάσταση. [...] αναγκαστικά, συνέπεια της καλλιέργειας των γαιών υπήρξε η διανομή τους, και απόρροια της εγκαθιδρυμένης ήδη ιδιοκτησίας ήταν οι **πρώτοι κανόνες δικαίου**. [...] Ιδού λοιπόν, όλες οι ικανότητές μας αξιοποιημένες, η **μνήμη** και η **φαντασία** σε ενέργεια, η **φιλαυτία** να ενδιαφέρεται, η **κρίση** δραστηριοποιημένη, και το **πνεύμα** να έχει προσεγγίσει σχεδόν το όριο της κατορθωτής τελειότητας.

1.3.Ιδιοκτησία

«**Ο πρώτος που έχοντας περιφράξει ένα κομμάτι γης**, σκέφτηκε να πει: **Αυτό είναι δικό μου**, και βρήκε ανθρώπους αρκετά αφελείς ώστε να τον πιστέψουν, υπήρξε ο **πραγματικός ιδρυτής της πολιτικής κοινωνίας**. Από πόσα εγκλήματα, πολέμους, φόνους, από πόσες αθλιότητες και αίσχη θα είχε απαλλάξει το ανθρώπινο γένος εκείνος που, ξεριζώνοντας τους πασσάλους ή σκεπάζοντας το χαντάκι, θα φώναζε στους συνανθρώπους του: «Μην ακούτε αυτόν τον αγύρτη. Χαθήκατε αν ξεχάσετε πως οι καρποί ανήκουν σε όλους και η γη δεν ανήκει σε κανέναν.» -Λ.Α., σ. 113

→Εμπόλεμη κατάσταση

«Υπήρχε μια συνεχής σύγκρουση ανάμεσα στο **δίκαιο του ισχυρότερου και το δίκαιο του πρώτου κατέχοντος**, που δεν τέλειωνε παρά με μάχες και φόνους. Η κοινωνία εν τω γίγνεσθαι αντικαταστάθηκε από την πιο **φρικτή εμπόλεμη κατάσταση**.» -Λ.Α., σ.127

→το σχέδιο των πλουσίων: εκμεταλλευτικό κοινωνικό συμβόλαιο:

«Με λίγα λόγια, [είπαν στους φτωχούς και αδύναμους], αντί να στρέφουμε τις δυνάμεις μας ενάντια στους εαυτούς μας, ας τις συγκεντρώσουμε σε μια **ανώτερη εξουσία** που να μας κυβερνά σύμφωνα με σοφούς νόμους, που να προστατεύει και να υπερασπίζεται όλα τα μέλη της ένωσης, να μάχεται τους κοινούς μας εχθρούς και να εξασφαλίζει την ομόνοια ανάμεσα μας. [...] Όλοι έτρεξαν προς τα δεσμά τους πιστεύοντας πως εξασφάλιζαν την ελευθερία τους.» -Λ.Α., σ.129

2.ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ*

(*η πράξη με την οποία ένας λαός γίνεται λαός' -Κ.Σ., σ.51)

-πρόταση για σύναψη ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου -Κ.Σ., σσ.53-55

«Να βρεθεί μια **μορφή συνένωσης** που θα υπερασπίζεται και θα προστατεύει με όλη τη δύναμη **από κοινού το πρόσωπο και τα αγαθά κάθε μέλους** κατά τρόπο ώστε ο καθένας, αν και σχηματίζει **ενιαίο σώμα** με όλους, θα **υπακούει ωστόσο μόνο στον εαυτό του και θα παραμένει το ίδιο ελεύθερος όσο και πριν**. Αυτό είναι το βασικό πρόβλημα, που το **κοινωνικό συμβόλαιο** δίνει τη λύση του.»

«Τούτοι οι όροι, αν τους κατανοήσουμε σωστά συνοψίζονται σε έναν και μόνο: την **καθολική απαλλοτρίωση** κάθε συμβαλλομένου με όλα του τα δικαιώματα σε όλη την **κοινότητα**. Κατ' αρχάς, εφόσον ο καθένας παραχωρεί όλον τον εαυτό του, ο όρος ισχύει

εξίσου για όλους και κανένας δεν έχει συμφέρον να τον κάνει καταπιεστικό για τους άλλους.»

«Αν παραμερίσουμε, λοιπόν, από το κοινωνικό σύμφωνο ό,τι δεν είναι ουσιώδες, θα βρούμε ότι συνοψίζεται στα εξής: Καθένας από μας θέτει από κοινού το πρόσωπό του και όλη του τη δύναμη κάτω από την ανώτατη καθοδήγηση της γενικής βούλησης· και ως σώμα δεχόμαστε κάθε μέλος ως αδιαίρετο μέρος του συνόλου.» Κ.Σ., Βιβλίο Ι, Κεφάλαιο 6^ο, σσ.53-54

-κοινότητα, ελευθερία και ισότητα -Κ.Σ., σσ.53-59/ 96

***ο εξαναγκασμός σε ελευθερία -Κ.Σ., σ.57**

«Στη θέση του προσώπου κάθε μεμονωμένου συμβαλλόμενου αυτή η **πράξη συνένωσης (acte d' association)** παράγει ένα **ηθικό και συλλογικό σώμα**, που αποτελείται από τόσα μέλη όσες ψήφους έχει η συνέλευση και το οποίο προσλαμβάνει από αυτή μόνη την πράξη την ενότητά του, το κοινό εγώ του, τη ζωή του, τη βούλησή του. Αυτό το **δημόσιο πρόσωπο (personne publique)**, που διαμορφώνεται από την ένωση όλων των άλλων προσώπων, έπαιρνε άλλοτε το όνομα **πόλη (Cité)** και παίρνει σήμερα το όνομα **πολιτεία (République)** ή **πολιτικό σώμα (corps politique)**, το οποίο αποκαλείται από τα μέλη του **κράτος**, όταν είναι παθητικό, **κυρίαρχος** όταν είναι ενεργητικό, **ισχύς** όταν συγκρίνεται με τα όμοιά του. Όσον αφορά τα ίδια τα μέλη του, παίρνουν συλλογικά το όνομα του **λαού** και ονομάζονται κατά περίπτωση **πολίτες** ως **μέλη της πολιτείας** ή συμμετοχοί στην κυρίαρχη εξουσία και **υπήκοοι** ως **υποκείμενοι στους νόμους του κράτους**.» -Κ.Σ., σσ.54-55

«Προκειμένου, λοιπόν, το κοινωνικό συμβόλαιο να μην είναι ένας κενός τύπος, εμπεριέχει σιωπηρά αυτή την υποχρέωση, που δίνει ισχύ στις υπόλοιπες: **όποιος αρνηθεί να υπακούσει στη γενική βούληση θα εξαναγκασθεί από ολόκληρο το σώμα, πράγμα που σημαίνει ότι θα εξαναγκασθεί να είναι ελεύθερος**. Γιατί αυτός είναι ο όρος υπό τον οποίο κάθε πολίτης, προσφέροντας στην πατρίδα, διασφαλίζεται από την προσωπική εξάρτηση [...].» -Κ.Σ., σ.57

«Η υπακοή στο νόμο που φτιάχνει κάποιος για τον εαυτό του είναι ελευθερία.» Κ.Σ., Βιβλίο Ι, Κεφάλαιο 8^ο, σ.59

-συνέπειες του κοινωνικού συμβολαίου -Κ.Σ., σσ.58-59,63

-η γενική θέληση: περιεχόμενο και προϋποθέσεις -Κ.Σ., σσ.65-71

-ο διαπλαστικός χαρακτήρας του κοινωνικού συμβολαίου: ελευθερία και ισότητα

«Το θεμελιώδες συμβόλαιο, αντί να καταλύει τη **φυσική ισότητα**, εγκαθιστά **μια ηθική και νόμιμη ισότητα** σε όσα η φύση έχει δημιουργήσει ως **φυσική ανισότητα** των ανθρώπων, και καθώς αυτοί είναι δυνατό να είναι άνισοι ως προς τη φυσική ισχύ ή την ευφυΐα, γίνονται με τη σύμβαση και το δίκαιο όλοι ισότιμοι.» (Κ.Σ., Βιβλίο ΙΙ, Κεφάλαιο 9^ο, σ.63)

*«Υπό συνθήκες κακής διακυβέρνησης η ισότητα αυτή δεν είναι παρά φαινομενική και απατηλή. Δε χρησιμεύει παρά να διατηρεί το φτωχό στην αθλιότητά του και τον πλούσιο στις καταχρήσεις. Στην πραγματικότητα, **οι νόμοι πάντα είναι ωφέλιμοι για τους κατέχοντες και βλαβεροί για όσους δεν έχουν τίποτα**. Από αυτό έπεται ότι **το κοινωνικό συμβόλαιο χρησιμεύει στους ανθρώπους εφόσον όλοι κατέχουν κάτι και κανείς τους δεν πλεονεκτεί υπερβολικά**.» (Υποσημείωση, σ.63)

***Θέλετε το κράτος σας να έχει συνοχή; Περιορίστε όσο το δυνατόν τις ακραίες καταστάσεις: μην ανέχεστε ούτε άμπλουτους ούτε άμπτωχους.** Αυτές οι δύο τάξεις, αχώριστες φυσικά, είναι εξίσου επιβλαβείς για το κοινό καλό. Από τη μια προέρχονται οι θιασώτες της τυραννίας, από την άλλη οι τύραννοι· πάντα ανάμεσα στις δύο γίνεται η αγοραπωλησία της δημόσιας ελευθερίας: ο ένας την αγοράζει, ο άλλος την πουλά.» (Υποσημείωση, σ.96)

3. ΠΟΛΙΤΕΙΑ(*κυρίως Βιβλίο ΙΙΙ)

«Είχα παρατηρήσει ότι τα πάντα εξαρτιόντουσαν στην ουσία από την πολιτική, και πως, ο τι και αν κάναμε, κάθε λαός θα ήταν πάντα αυτό που η φύση του καθεστώτος του τον έκανε να είναι. Έτσι το μεγαλύτερο πρόβλημα του καλύτερου δυνατού καθεστώτος αναγόταν για μένα στο εξής: ποιο είδος καθεστώτος είναι εκείνο που μπορεί να διαμορφώσει τον ηθικότερο, το σοφότερο, τον πιο εξευγενισμένο, δηλαδή τον καλύτερο, με τη βαθύτερη έννοια της λέξης λαό;» [Εξομολογήσεις, Βιβλίο ΙΧ]

-ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ: Ο ρόλος του νομοθέτη-παιδαγωγού

«Πώς ένα τυφλό πλήθος, που συχνά δεν ξέρει τι θέλει, γιατί σπάνια γνωρίζει τι είναι καλό γι' αυτό, μπορεί να φέρει σε πέρας μόνο του ένα τόσο μεγάλο και τόσο δύσκολο εγχείρημα, όπως ένα νομοθετικό σύστημα; Από μόνος του ο λαός θέλει πάντα το καλό, αλλά από μόνος του δεν μπορεί πάντα να το διακρίνει. Η γενική βούληση είναι πάντοτε σωστή, αλλά η κρίση που την καθοδηγεί δεν είναι πάντα φωτισμένη. Πρέπει να της δείχνουν τα πράγματα όπως είναι, μερικές φορές μάλιστα όπως θα πρέπει να φαίνονται [...]. Οι μεν ιδιώτες βλέπουν το αγαθό και το απορρίπτουν, το δε κοινό επιθυμεί το αγαθό, αλλά δεν μπορεί να το διακρίνει. Και οι δύο πλευρές έχουν ανάγκη καθοδήγησης. Οι ιδιώτες πρέπει να υποχρεωθούν να προσαρμόσουν τις θελήσεις τους στο λόγο τους· το κοινό πρέπει να μάθει να γνωρίζει ό,τι επιθυμεί. Τότε, από το διαφωτισμό του κοινού προέρχεται η ενότητα του νου και της βούλησης στο κοινωνικό σώμα· ως εκ τούτου η πλήρης συνεργασία των μερών και τελικά η μεγαλύτερη ισχύς του συνόλου. Έτσι λοιπόν γεννιέται η ανάγκη του νομοθέτη.» (Κ.Σ., Βιβλίο ΙΙ, Κεφάλαιο 6ο, σσ.81-82)

«Όποιος τολμά να αναλάβει τη νομοθεσία ενός λαού, πρέπει να αισθανθεί ικανός να αλλάξει, κατά το λεγόμενο, την ανθρώπινη φύση· να μεταμορφώσει κάθε άτομο, που από μόνο του είναι ένα αυτοτελές και απομονωμένο ον, σε μέρος ενός μεγαλύτερου όλου, από το οποίο το τούτο το άτομο, τρόπον τινά, θα αποκτά τη ζωή και την ύπαρξή του· να αλλοιώσει τη σύσταση του ανθρώπου για να την ενισχύσει· να αντικαταστήσει τη φυσική και ανεξάρτητη ύπαρξη, που όλοι έχουμε εκ φύσεως, με μια ηθική ύπαρξη και μέρος ενός συνόλου. Με μια λέξη, πρέπει να πάρει από τον άνθρωπο τις δικές του δυνάμεις για να του δώσει άλλες, που θα είναι ξένες και δε θα μπορεί να τις χρησιμοποιήσει χωρίς τη βοήθεια άλλων. [...]

Ο **νομοθέτης** είναι ένας **εξάαιρετος άνθρωπος** στο κράτος από κάθε άποψη: **όχι μόνο λόγω της ευφυΐας του** αλλά και εξαιτίας της **λειτουργίας** του, η οποία ξεχωρίζει από το έργο του άρχοντα και από της κυριαρχίας. [...]

Άλλη μια δυσκολία αξίζει προσοχής. Όσοι σοφοί επιθυμούν να μιλούν στο λαό στη γλώσσα του και όχι στη δική του γίνονται ακατανόητοι. Πλην, όμως υπάρχουν χιλιάδες ιδέες που είναι αδύνατο να αποδοθούν στη **γλώσσα του λαού**. [...] Για να εκτιμήσει ένας νεοσύστατος λαός τις υγιείς αρχές της πολιτικής και να ακολουθήσει τους θεμελιώδεις κανόνες της κρατικής λογικής, το αποτέλεσμα θα έπρεπε να γίνει αιτία και το κοινωνικό πνεύμα, που θα ήταν το αποτέλεσμα της νομοθεσίας, θα έπρεπε να προηγείται της νομοθεσίας αυτής, και οι άνθρωποι να ήταν πριν από τους νόμους όπως πρέπει να γίνονται μέσω αυτών. Έτσι λοιπόν, ο νομοθέτης, επειδή δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει ούτε την **ισχύ** ούτε τη **λογική**, αναγκάζεται να ανατρέξει σε μια **αυθεντία άλλης τάξης**, που μπορεί να **παρακινεί χωρίς βία** και να **πειθαναγκάζει χωρίς να πείθει**.» Κ.Σ., Βιβλίο ΙΙ, Κεφάλαιο 7ο, σσ.83,85

(*Αναφορά στο σχόλιο του Marx, *Εβραϊκό Ζήτημα*)

-**Δημοκρατική πολιτεία και το δόγμα της λαϊκής κυριαρχίας**- Κ.Σ., σ.102

«[Η] **νομοθετική εξουσία** ανήκει στο **λαό** και δεν μπορεί να ανήκει σε κανέναν άλλο έξω από αυτόν.»

-**Διάκριση των εξουσιών**- Κ.Σ., σσ.101,104

«**Δύο αιτίες** συμβάλλουν πάντα στην παραγωγή κάθε **ελεύθερης πράξης**. Η μια είναι **ηθική**: η **θέληση**, που **αποφασίζει** την πράξη. Η άλλη **φυσική**: η **δύναμη** που την **εκτελεί**.»

«**Αν ο κυρίαρχος θελήσει να κυβερνήσει ή ο άρχοντας να κάνει νόμους ή αν αρνηθούν οι υπήκοοι να υπακούσουν, τότε η ανωμαλία διαδέχεται την τάξη**· η δύναμη και η θέληση δε συνεργάζονται πια αρμονικά· και το κράτος διαλύεται και πέφτει στο δεσποτισμό ή στην αναρχία.»

-Μορφές δημοκρατικής πολιτείας- Κ.Σ., σσ.115-116

«Αν υπήρχε **λαός θεών**, θα κυβερνιόταν δημοκρατικά. Μια τόσο τέλεια διακυβέρνηση δεν ταιριάζει σε ανθρώπους.»

«Εν ολίγοις, η άριστη και φυσικότερη τάξη είναι **οι σοφότεροι να κυβερνούν το πλήθος**, όταν είμαστε βέβαιοι ότι το κυβερνούν προς όφελός του και όχι προς όφελος των ιδίων.»

-Σχέση κυβέρνησης και λαού: σχέση εντολής και όχι εκχώρησης εξουσίας -Κ.Σ., σσ.103,149,151

«Έτσι, αυτοί που ισχυρίζονται ότι δεν είναι συμβόλαιο η πράξη με την οποία υποτάσσεται ένας λαός στους αρχηγούς, έχουν απόλυτο δίκιο. Η πράξη αυτή είναι απόλυτα μια εντολή, μια υπηρεσία όπου απλοί υπάλληλοι του κυρίαρχου εξασκούν, στο όνομά του, την εξουσία που τους ανέθεσε και που ο κυρίαρχος μπορεί να την περιορίσει, να την τροποποιήσει και να την ανακαλέσει όταν του αρέσει.»

«Μέσα στο κράτος δεν υπάρχει παρά ένα συμβόλαιο: Το συμβόλαιο της συνένωσης των ανθρώπων σε πολιτική κοινωνία. Και η ύπαρξή του μονάχα αποκλείει κάθε άλλο.»

«[Η] **συστατική της κυβέρνησης πράξη** δεν είναι συμβόλαιο, αλλά **νόμος**. [Ο]ι θεματοφύλακες της εκτελεστικής εξουσίας δεν είναι κύριοι του λαού, αλλά υπάλληλοί του, που μπορεί να τους εγκαταστήσει και να τους καθαιρέσει όποτε θέλει.»

-Εναντίον του θεσμού της αντιπροσώπευσης και του Αγγλικού κοινοβουλευτισμού- Κ.Σ., σσ.143, 144, 145,147

«Μόλις οι πολίτες σταματήσουν να θέτουν σε προτεραιότητα το ενδιαφέρον να μετέχουν στα κοινά και προτιμήσουν να συνεισφέρουν με το πορτοφόλι τους παρά με την προσωπική παρουσία τους, το κράτος πλησιάζει ήδη στην καταστροφή του. [...]»

«Η εξασθένηση του **πατριωτισμού**, η έντονη επιδίωξη του ιδιωτικού συμφέροντος, το εκτεταμένο μέγεθος των κρατών, οι κατακτήσεις και οι καταχρήσεις της κυβερνητικής εξουσίας οδήγησαν στην ιδέα των βουλευτών ή αντιπροσώπων στις εθνοσυνελεύσεις [...]

«Η κυριαρχία δεν μπορεί να αντιπροσωπευτεί για τον ίδιο λόγο που δεν μπορεί να απαλλοτριωθεί· συνίσταται ουσιαστικά στη γενική βούληση και η γενική βούληση δεν αντιπροσωπεύεται με κανένα τρόπο [...]. Ο αγγλικός λαός νομίζει ότι είναι ελεύθερος· απατάται οικτρά· είναι ελεύθερος μόνο κατά τη διάρκεια της εκλογής των μελών του κοινοβουλίου· μόλις εκλεγούν, είναι δούλος, δεν είναι τίποτα. Ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται τις σύντομες στιγμές της ελευθερίας του αποδεικνύει ότι αξίζει να τη χάσει. [...] Όπως και να έχει το ζήτημα, από τη στιγμή που κάποιος λαός αποκτήσει αντιπροσώπους δεν είναι πλέον ελεύθερος, ούτε υπάρχει.»

-Υπέρ διαδικασιών συμμετοχικής δημοκρατίας

-Ο ρόλος της πολιτικής θρησκείας -Κ.Σ., σ.194

«Υπάρχει, λοιπόν, μια **καθαρά πολιτική ομολογία πίστεως**, της οποίας τα άρθρα πρέπει να διατυπώνει ο κυρίαρχος, όχι ακριβώς ως θρησκευτικά δόγματα αλλά ως **συναισθήματα κοινωνικότητας**, χωρίς τα οποία είναι αδύνατο να είναι κανείς είτε **καλός πολίτης** είτε **πιστός υπήκοος**. [...] Τα δόγματα της **πολιτικής θρησκείας** πρέπει να είναι απλά, ολιγάριθμα, διατυπωμένα με ακρίβεια χωρίς επεξηγήσεις και σχόλια. Η ύπαρξη ενός θεού, που είναι παντοδύναμος, παντογνώστης, ελεήμων, που όλα τα προνοεί και τα χορηγεί, η μέλλουσα ζωή, η ανταμοιβή των δικαίων, η τιμωρία των κακών, η ιερότητα του κοινωνικού συμβολαίου, και των νόμων –ιδού τα θετικά δόγματα. Όσο για τα αρνητικά, τα περιορίζω σε ένα μονάχα –στη μισαλλοδοξία: μας γυρίζει στις θρησκείες που έχουμε αποκλείσει.»

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ Ι: Ο ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ SPINOZA*

Τι είναι ελευθερία;

*«Κάθε πράγμα, στο βαθμό που είναι στον εαυτό του, εξωθείται να διατηρηθεί στο είναι του.»(E, 3, VI)

«Το **conatus**, με το οποίο κάθε πράγμα εξωθείται να διατηρηθεί μέσα στο είναι του, δεν είναι τίποτε άλλο από την πραγματική ουσία αυτού του πράγματος.»(E, 3, VII)

→ΓΝΩΣΗ →[∞ ΔΥΝΑΜΗ] →lim. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ→Α-ΠΑΘΕΙΑ

«Λέγεται **ελεύθερο** ένα πράγμα, που υπάρχει από μόνη την **αναγκαιότητα της φύσης του**, και προσδιορίζεται αφ' εαυτού προς δράση: και εξαναγκασμένο, ή μάλλον περιορισμένο, αυτό που άλλο πράγμα προσδιορίζει την ύπαρξή του και τη λειτουργία του, κατά τρόπο ακριβή και καθορισμένο.»(E, 1, Def.VII)

«Να είσαι **ελεύθερος** δεν είναι τίποτε άλλο, παρά **να δρας σύμφωνα με τους νόμους της ίδιας της φύσης σου**, [...] διατηρώντας **το είναι σου υπό την καθοδήγηση του λόγου**.»(E, 4, XXIV)

«Αλλά η ανθρώπινη **ελευθερία** αυξάνει, **στο μέτρο που** ο άνθρωπος αποδέχεται επαρκώς το **λογικό ως οδηγό**, προκειμένου να μετριάσει αναλόγως τις επιθυμίες του.» [Π.Π.,2§20]

Πώς προσδιορίζεται η ανθρώπινη φύση;

«Η ίδια η φύση τους δημιουργεί ανάμεσα στους ανθρώπους μια **αυθόρμητη εχθρότητα**, τέτοιου είδους, που ακόμη και μετά την ένωση και σύνδεσή τους με ένα νομικό κώδικα, αυτή η κατάσταση [δηλ. η εχθρότητα] δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να τροποποιηθεί.»[Π.Π.,8§12]

«Με ρωτάς **ποια διαφορά υπάρχει ανάμεσα στον Hobbes και σε μένα ως προς την πολιτική**: η διαφορά αυτή συνίσταται στο ότι διατηρώ πάντα το φυσικό δίκαιο και, σε οποιαδήποτε πολιτεία, δεν αποδίδω δίκαιο στην Ανώτατη Αρχή επί των υπηκόων, παρά μόνο στο μέτρο που, λόγω δύναμης, υπερέχει ως προς αυτούς. **Πρόκειται για τη συνέχιση της φυσικής κατάστασης**.» (Επιστολή Spinoza στον Jelles)

Τι είναι το πλήθος (multitudo/ potentia) στη σχέση του προς το κράτος; (potestas)

«**Το δίκαιο που ορίζεται από τη δύναμη του πλήθους καλείται κράτος**.» [Π.Π. 2§17]

Τι είναι το δίκαιο και τι είναι ειδικότερα το δίκαιο του κράτους;

«Το **δίκαιο** που απολαμβάνει, σύμφωνα με τη φύση, κάθε φυσική οντότητα μετράται με το βαθμό της **δύναμής** του.» [Π.Π. 2§3]

«Οτιδήποτε ένας οποιοσδήποτε άνθρωπος κατορθώνει χάρη στους νόμους της φύσης, το κατορθώνει με ένα πλήρες δίκαιο της φύσης, και το δίκαιο που απολαμβάνει ενεργά στους κόλπους της φύσης μετράται με το βαθμό της δύναμης.» [Π.Π. 2§4]

«Το δίκαιο του κράτους ή της κυρίαρχης δύναμης είναι, απλά, **το φυσικό δίκαιο προσδιορισμένο από τη δύναμη, όχι πλέον κάθε ανθρώπου, αλλά του πλήθους ως ενσάρκωσης μιας πνευματικής προσωπικότητας**. Όπως κάθε άνθρωπος μέσα στη φυσική κατάσταση, έτσι και το κράτος, όντας κι αυτό σώμα και πνεύμα, απολαμβάνει ένα δίκαιο στο μέτρο της ισχύος του.»[Π.Π. 3§1]

«Το δίκαιο του πολιτικού σώματος [έθνους;] προσδιορίζεται από τη δύναμη του πλήθους ως πνευματικής προσωπικότητας.» [Π.Π.3§7]

«Το κράτος πρέπει λοιπόν να οργανωθεί αναγκαία κατά τέτοιο τρόπο, ώστε **όλοι, κυβερνώντες και κυβερνώμενοι -που δρουν καλή ή κακή τη πίστει- να δρουν εξίσου για την κοινή σωτηρία**· με άλλα λόγια, πρέπει όλοι είτε με καταναγκασμό είτε

* Οι παραπομπές με την ένδειξη (Θ-Π.Π) παραπέμπουν στη *Θεολογικο-Πολιτική Πραγματεία* του Spinoza, ενώ αυτές με την ένδειξη Ε παραπέμπουν στη *Ηθική* και εκείνες με την ένδειξη (Π.Π) στην *Πολιτική Πραγματεία* του φιλοσόφου, η οποία έχει δημοσιευτεί στα ελληνικά από τις εκδόσεις Πατάκη, σε μετάφραση Άρη Στυλιανού και με εισαγωγή του Γεράσιμου Βώκου.

αυθόρμητα, να εξωθούνται να ζουν **σύμφωνα προς τις επιταγές του λόγου.**» [Π.Π.6§3]

Ποιος είναι ο σκοπός του κράτους; ελευθερία ή/ και ασφάλεια

«[Ο] **έσχατος σκοπός του κράτους** δεν είναι η **κυριαρχία** [dominatio]· δεν είναι η συγκράτηση του ανθρώπου διαμέσου του φόβου, προκειμένου να ζήσει κατά το δυνατό σε ασφάλεια και για να ανήκει σε κάποιον άλλον, δεν είναι αυτός ο σκοπός για τον οποίο το κράτος θεσμοθετήθηκε.[...] Όχι, το επαναλαμβάνω ότι ο σκοπός του κράτους δε είναι να κάνει τους ανθρώπους να περάσουν από την κατάσταση των ελλόγων όντων σε εκείνη των άγριων ζώων ή των αυτομάτων, αλλά αντιθέτως θεσμοθετείται ώστε η ψυχή και το σώμα τους να εκπληρώνουν σε ασφάλεια τις λειτουργίες τους, προκειμένου να κάνουν **χρήση οι ίδιοι ενός ελεύθερου Λόγου**, για να μη μάχονται ποτέ από μίσος, από οργή ή από δόλο, προκειμένου να αλληλοϋποστηρίζονται χωρίς κακοβουλία. **Ο σκοπός του κράτους είναι συνεπώς στην πραγματικότητα η ελευθερία.**» [Θ-Π.Π, p.329]

«[Ο] **σκοπός της πολιτικής κοινωνίας** δεν είναι άλλος από την **ειρήνη** και την **ασφάλεια της ζωής**. Το καλύτερο κράτος είναι συνεπώς εκείνο όπου οι άνθρωποι ζουν μέσα σε ομόνοια και όπου η [εθνική;] νομοθεσία προστατεύεται απέναντι σε κάθε επίθεση. Στην πραγματικότητα, είναι βέβαιο ότι οι στάσεις, οι πόλεμοι, η συστηματική αδιαφορία ή οι αποτελεσματικές παραβιάσεις των νόμων μπορούν να αποδοθούν περισσότερο στα ελαττώματα του κράτους παρά στην κακία των ανθρώπων. Καθότι **οι άνθρωποι δε γεννιούνται μέλη κοινωνίας, αλλά εκπαιδεύονται σε αυτό το ρόλο.**» [Π.Π. 5§2]

«Με άλλα λόγια, όταν λέμε ότι **το καλύτερο κράτος** είναι εκείνο όπου οι άνθρωποι περνούν τη ζωή τους με **ομόνοια**, θέλουμε να αναφερθούμε σε μια ανθρώπινη ζωή προσδιορισμένη όχι από την κυκλοφορία του αίματος και τις άλλες λειτουργίες του ζωικού βασιλείου, αλλά προπαντός από το **λόγο**: αληθινή αξία και αληθινή ζωή του πνεύματος.» [Π.Π. 5§5]

Ποιος είναι ο ορισμός και ο σκοπός της δημοκρατίας;

«[Η] Δημοκρατία ορίζεται ως εξής: η ένωση των ανθρώπων σε ένα όλο, που έχει ένα κυρίαρχο συλλογικό δικαίωμα πάνω σε κάθε τι που είναι στην εξουσία του.» [Θ-Π.Π, p.266]

«Ο **σκοπός της Δημοκρατίας** δεν είναι άλλος [...] παρά η **απόσπαση των ανθρώπων από την παράλογη κυριαρχία της Επιθυμίας** και η διατήρησή τους, στο μέτρο που είναι δυνατό, **μέσα στα όρια του Λόγου**, προκειμένου να ζήσουν με **ομόνοια** και **ειρήνη**· αν αφαιρεθεί αυτό το θεμέλιο, όλο το οικοδόμημα καταρρέει.» [Θ-Π.Π, p.267]

«Σε αυτό το [δημοκρατικό] κράτος πράγματι ουδείς μεταβιβάζει στον άλλο φυσικό δικαίωμα με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην τον συμβουλεύονται στη συνέχεια, το μεταβιβάζει στην πλειοψηφία της κοινωνίας, της οποίας αυτός ο ίδιος αποτελεί μέρος· και μέσα σε αυτές τις συνθήκες **όλοι παραμένουν ίσοι, όπως ήσαν πριν στη φυσική κατάσταση.**» [Θ-Π.Π, p.268]

Το όριο της απόλυτης εξουσίας προσδιορίζεται ως εξής:

«Η αυστηρά **απόλυτη εξουσία**, αν μπορεί να υπάρξει, θα ήταν αυτή που κατέχεται από το **πλήθος στο σύνολό του.**» [Π.Π. 8§3]

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΦΥΣΗ

«Το μέσο που μεταχειρίζεται η Φύση, για να προκαλεί την εξέλιξη όλων των καταβολών της, είναι ο ανταγωνισμός τους μέσα στην κοινωνία, ενόσω αυτός ο ανταγωνισμός τους μέσα στην κοινωνία γίνεται γι' αυτήν στο τέλος αιτία μιας ένομης τάξης. Με ανταγωνισμό εννοώ εδώ την αντικοινωνική κοινωνικότητα των ανθρώπων, δηλαδή την τάση τους να ζουν μέσα σε μια κοινωνία, τάση όμως που συνδέεται με μια έμμονη αντίσταση που διαρκώς απειλεί να διαλύσει την κοινωνία. [...] Τότε γίνονται τα πρώτα αληθινά βήματα από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό, που κυρίως έγκειται στην κοινωνική αξία του ανθρώπου, τότε εξελίσσονται λίγο-λίγο όλα τα ταλέντα, μορφώνεται το γούστο και γίνεται με συνεχή διαφωτισμό η αρχή για τη θεμελίωση ενός λογισμού που μπορεί τη φυσική καταβολή για ηθικές διακρίσεις να μετατρέψει σε ορισμένες πρακτικές [=ηθικές] αρχές, και έτσι τέλος να μεταβάλει σε ηθική ολότητα μια κοινωνική συμβίωση που έχει συντελεσθεί με παθολογικά [=συναισθηματικά] μέσα εξαναγκασμού.»

«Ιδέα μιας γενικής Ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολιτικό»

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ

Το κοινωνικό συμβόλαιο **όχι ως ιστορικό γεγονός**, αλλά **ως Ιδέα***, ρυθμιστική αρχή του Λόγου

(*Τι είναι οι ιδέες στην καντιανή γνωσιοθεωρία; Οι ιδέες στην καντιανή γνωσιοθεωρία δεν είναι η παράσταση των εμπειριστών ή το αρχέτυπο του Πλάτωνα. Για τον Kant, οι ιδέες συνιστούν κατευθυντήριες γραμμές, ρυθμιστικές και όχι συστατικές αρχές, με τις οποίες α) στοχαζόμαστε, νοούμε το απόλυτο, που ωστόσο δεν γνωρίζουμε καθαυτό και β) οργανώνουμε και προσανατολίζουμε την πράξη μας έχοντας ως αρχή τον καθαρό πρακτικό λόγο. π.χ. η ιδέα του κόσμου ως ολότητας, η ιδέα του δικαίου, η ιδέα της ελευθερίας, η ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου, η ιδέα του κράτους.¹³)

«Το **συμβόλαιο** τούτο [...] ως συνασπισμός κάθε επιμέρους και ιδιωτικής βούλησης, μέσα σ' ένα λαό, σε μια **συλλογική και δημόσια βούληση** [...], δεν είναι καθόλου ανάγκη να υποτεθεί ως ένα γεγονός [**factum**] [...]. Αλλά είναι μια **απλή ιδέα του Λόγου**, που έχει όμως την αναμφισβήτητη (πρακτική) πραγματικότητά της· δηλαδή, να υποχρεώνει κάθε νομοθέτη να θέτει τους νόμους του, έτσι σα να μπορούν να έχουν πηγάσει από την ενωμένη βούληση ενός ολόκληρου λαού, και κάθε υπήκοο, ενόσω θέλει να είναι πολίτης, έτσι να τους βλέπει, σα να έχει συμφωνήσει με τους άλλους σε μια τέτοια βούληση.» (Θ & Π, σσ.138-139)*

«**Η πράξη με την οποία ένας λαός μορφοποιείται σε κράτος είναι το πρωταρχικό συμβόλαιο.** Ορθά μιλώντας, το πρωταρχικό συμβόλαιο είναι η Ιδέα αυτής της πράξης, υπό τους όρους της οποίας και μόνο μπορούμε να σκεφθούμε τη νομιμότητα του κράτους.(§47 M.H*)

(Βλ. και §45 M.H., όπου το κράτος ως «ένωση πλήθους ανθρώπων υπό τους νόμους του Δικαίου», θεωρείται ως «Ιδέα, όπως δηλαδή θα έπρεπε να είναι σε συμφωνία με καθαρές αρχές του Δικαίου. Αυτή η Ιδέα χρησιμεύει ως *norma* για κάθε ενεργή ένωση σε πολιτεία (χρησιμεύει, συνεπώς, ως κανόνας για την εσωτερική συγκρότησή της.))

«Εάν ευθύς εξαρχής [ο ανώτατος άρχων] θέσει το ερώτημα: **τι είναι Δίκαιο** (όπου οι **αρχές** είναι **σταθερές a priori**, και κανένας εμπειρικός δεν μπορεί να κάνει ταχυδακτυλουργίες), τότε θα έμενε η ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου στην περιωπή της· όχι όμως ως γεγονός [...], αλλά μόνον ως **αρχή του Λόγου** για την κρίση κάθε κώδικα δημοσίου δικαίου.» (Θ & Π, σ.145)

¹³Βλ. την προσέγγιση του Γιάννη Ιμβριώτη, Η φιλοσοφία του Καντ, Εκδόσεις Διογένης, Αθήνα 1974, σσ.49-51.

*Οι παραπομπές με την ένδειξη (Θ & Π) αφορούν το καντιανό δοκίμιο «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα «Τούτο είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», όπως περιλαμβάνεται στο Ιμμάνουελ Καντ, *Δοκίμια*, [Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Ε.Π.Παπανούτσου, Εκδόσεις «Δωδώνη», Αθήνα 1971, σσ.111-159, ιδίως σσ.128-150].

**Οι παραπομπές στη *Μεταφυσική των Ηθών* αφορούν στο μέρος της *Θεωρίας του Δικαίου*.

ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Θεμελιώδεις a priori αρχές (όχι νόμοι, αλλά κατευθυντήριες αρχές)

Δίκαιο

«**Δίκαιο είναι ο περιορισμός της ελευθερίας του καθενός στον όρο της συμφωνίας της με την ελευθερία οποιουδήποτε άλλου ενόσω [η ελευθερία αυτή] είναι δυνατή σύμφωνα με ένα γενικό νόμο**· και το δημόσιο δίκαιο είναι το σύνολο των εξωτερικών νόμων που κάνουν δυνατή μια τέτοια καθολική συμφωνία. Αφού τώρα κάθε περιορισμός της ελευθερίας από τη θέληση ενός άλλου ονομάζεται αναγκασμός, έπεται ότι η πολιτεία είναι μια σχέση ελεύθερων ανθρώπων που στέκονται ωστόσο κάτω από νόμους αναγκασμού (χωρίς να ζημιώνεται η ελευθερία τους στο σύνολο των δεσμών με άλλους), επειδή αυτό το θέλει ο ίδιος ο Λόγος, και μάλιστα ο καθαρός, ο **a priori νομοθετών Λόγος** που δε λαμβάνει υπόψη κανένα εμπειρικό σκοπό [...]». (Θ & Π, σσ.129-130)

Ελευθερία του ανθρώπου (αρνητική)

«**Ο καθένας έχει το δικαίωμα να ζήσει την ευτυχία του από το δρόμο που του αρέσει, εάν μόνο δεν εμποδίζει την ελευθερία άλλων να επιδιώξουν όμοιο σκοπό**, που μπορεί να υπάρχει μαζί με την ελευθερία οποιουδήποτε σύμφωνα με ένα δυνατό γενικό νόμο.» (Θ & Π, σ.130)

(*πρόσεξε την ομοιότητα προς την διαπραγμάτευση της ελευθερίας στο πλαίσιο των Διακηρύξεων των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη από τους Γάλλους επαναστάτες και επισήμανε ένα πρώτο συσχετισμό προς τη μαρξική ελευθερία του ενός ως όρου για την πραγμάτωση της ελευθερίας του άλλου)

Ισότητα των υπηκόων (έναντι του νόμου)

*Κατά τον Kant, η 'καθολική ισότητα των ανθρώπων μέσα σ' ένα κράτος' και με τη μορφή της ισονομίας, «συνυπάρχει εξαιρετα με τη μέγιστη ανισότητα, ανάλογα με το πλήθος και τους βαθμούς της περιουσίας τους». Η ισότητα δεν αίρεται, δηλαδή, στο βαθμό που όλοι ως υπήκοοι έχουν ισότιμη πρόσβαση στην εξαναγκαστική ισχύ του δημοσίου νόμου. (Θ & Π, σ.132)

Απεριόριστη κοινωνική κινητικότητα-κατάργηση κληρονομικών προνομίων

«Από αυτή την ιδέα της **ισότητας** των ανθρώπων μέσα στην κοινότητα ως υπηκόων προκύπτει η εξής διατύπωση: **σε όλα τα μέλη της πρέπει να επιτρέπεται να φτάνουν σε κάθε βαθμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας** (που μπορεί να ταιριάζει σε υπήκοο), όπου μπορούν να τα φέρουν το **τάλαντο, η επιμέλεια και η τύχη τους**· και δεν επιτρέπεται στους συνυπηκόους των να στέκονται εμπόδιο με ένα **κληρονομικό προνόμιο** (ως προνομιούχοι για ορισμένη κοινωνική θέση), για να κρατούν αιωνίως χαμηλά αυτούς και κάτω απ' αυτούς τους απογόνους των.» . (Θ & Π, σ.132)

(Θ & Π. Βλ. ανάλογες διατυπώσεις στη §46 M.H)

Αυτοτέλεια των μελών της κοινότητας (οικονομική αυτοδυναμία)

*βλ. σχετική υποσημείωση (Θ & Π, σ.136)

«**Εκείνος που έχει το δικαίωμα ψήφου μέσα σε αυτή τη νομοθεσία, λέγεται πολίτης** [...]. Η απαιτούμενη για τούτο ιδιότητα είναι εκτός από τη φυσική (να μην είναι παιδί, ούτε γυναίκα) η εξής μοναδική: να είναι **κύριος του εαυτού του**, άρα να έχει κάποια **ιδιοκτησία** [...] που τον τρέφει· δηλαδή αυτός, στις περιπτώσεις που πρέπει να ποριστεί από άλλους τα μέσα για να ζήσει, τα πορίζεται με εξωτερίκευση εκείνου που είναι δικό του, όχι με την παραχώρηση που κάνει σε άλλους να χρησιμοποιούν τις δυνάμεις του, επομένως **δεν υπηρετεί κανέναν άλλον παρά την κοινότητα στην κύρια σημασία της λέξης**.» (Θ & Π, σσ.136-137)

-αυτονομία:

«Σε συμφωνία με το πρωταρχικό συμβόλαιο, **ο καθένας [...] μέσα σε ένα λαό εγκαταλείπει την εξωτερική ελευθερία του, προκειμένου να την ανακτήσει αμέσως ως μέλος της πολιτείας, δηλαδή ως λαός θεωρημένος ως κράτος** [...]». Και δεν μπορεί να πει κανείς: ένα κράτος, ένας άνθρωπος σε ένα κράτος θυσίασε ένα μέρος της εσωτερικής ελευθερίας του προς χάριν ενός σκοπού, αλλά μάλλον, εγκατέλειψε πλήρως την άγρια, άνομη ελευθερία του, προκειμένου να βρει την ελευθερία του ως τέτοια αμείωτη, σε εξάρτηση από νόμους, δηλαδή σε μια κατάσταση δικαίου, καθώς αυτή η εξάρτηση αναδύεται από τη δική του νομοθετούσα βούληση.» (M.H §47)

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ III: Σχολιασμός στις θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου των Hobbes, Locke, Rousseau

1. Η συμβατιστική λογική του Hobbes

- Η κοινωνία υπάρχει μόνον ως *πολιτική* κοινωνία: η πολιτική ως *τεχνική*.
- Ο Λεβιάθαν υποτάσσει *εκ των άνω και εκ των έξω* το ειδικό στο γενικό.
- Ο Λεβιάθαν *κατασκευάζει* το γενικό. Δε *συνθέτει* τις επιμέρους βουλήσεις.
- Απέναντι στον Λεβιάθαν υπάρχουν *υπήκοοι και όχι πολίτες*.
- Το δίκαιο δεν προ-υπάρχει της κοινωνίας, αλλά *τίθεται* από τον μονάρχη.

2. Η αμφίσημη λογική του Locke (φυσική ροπή & ανάγκη → συμβόλαιο)

- Ο Locke διακρίνει μεταξύ μορφών κοινωνίας, για την οποία ο *θεός έχει προικίσει τον άνθρωπο*, και μορφών πολιτικής κοινωνίας, που είναι *προϊόν ανάγκης* - 2Π.Κ.,σ.144, σσ.150-151
- Το δίκαιο δεν προ-υπάρχει της πολιτικής κοινωνίας (διάκριση *φυσικού και θετικού δικαίου*)
- Απαιτείται *διαρκής συναίνεση* της *πλειοψηφίας* των πολιτών, προκειμένου να μη διαρραγεί το κοινωνικό συμβόλαιο.

*συγκριτικό σχόλιο για το πολιτικό συμβόλαιο του Montesquieu

(Για τον Locke, ανάμεσα στη φυσική κατάσταση και στην πολιτική κατάσταση/ κοινωνία υπάρχει *περίοδος φυσικής κοινωνίας*, κατά τη διάρκεια της οποίας επινοείται το χρήμα, γεγονός που γεννά ή οξύνει, έστω, τις ιδιοκτησιακές αμφισβητήσεις και οδηγεί στην *ανάγκη* σύναψης πολιτικού κοινωνικού συμβολαίου και συγκρότησης πολιτικής κοινωνίας.

Για τον Montesquieu, η κοινωνία προκύπτει ως *απόρροια* αντιμετώπισης πρακτικών αναγκών, αλλά και ως *αποτέλεσμα* της δράσης φυσικού νόμου, ενώ η πολιτεία *μορφοποιείται* με *πολιτικό συμβόλαιο*, προκειμένου να *ελέγξει* τις *παρενέργειες* των *αντιθέσεων* που *γεννιούνται* λόγω της *ασφάλειας* που *νιώθουν* οι *άνθρωποι* μέσα στην κοινωνία.)

3. Η κανονιστική προσέγγιση του Rousseau

- Η κοινωνία, *προϊόν συμβολαίου*, υπάρχει μόνον ως *πολιτική* κοινωνία: η πολιτική ως *τρόπος συγκρότησης της ηθικής*.
- Λεβιάθαν του Rousseau ο *λαός ως πολιτικό σώμα*, που *επιβάλλεται* επί των *ιδιωτικών βουλήσεων*.
- Το γενικό δεν κατασκευάζεται, αλλά *αναζητείται* και *συντίθεται* με *καθολικές και άμεσες* συμμετοχικές διαδικασίες.
- Τα μέλη της ρουσωικής πολιτείας είναι *ταυτοχρόνως* *υπήκοοι και πολίτες*.
- Διάκριση μεταξύ των *ιστορικών κοινωνιών* και της *κοινωνίας του μέλλοντος*.

*συγκριτικό σχόλιο για τον κανονιστικό χαρακτήρα του ρουσωικού και του καντιανού συμβολαίου

ΕΝΟΤΗΤΑ 2^η

Διαφωτισμός & Αγωγή

«Η εκπαίδευση μπορεί τα πάντα.»
Helvétius, *De l'Homme*

A) Κείμενα αναφοράς

Locke, *Some Thoughts concerning Education*

Helvétius, *De l'Esprit*

De l'Homme

Kant, *Über Pädagogik* (1803)

Montesquieu, *De l'Esprit des Lois* (Livre IV)

Rousseau, *Émile ou De l'Éducation*

Schiller, *Über die Ästhetische Erziehung des Menschen*

B) Γενική τοποθέτηση

1. Το ζήτημα της **αγωγής** συνδέεται άρρηκτα για τους διαφωτιστές με εκείνο της **πολιτικής εξουσίας** και **μεταρρύθμισης**.

«Η τέχνη της διαμόρφωσης του ανθρώπου είναι τόσο στενά συνδεδεμένη προς τη μορφή διακυβέρνησης, ώστε δεν είναι δυνατό να γίνει οποιαδήποτε σημαντική αλλαγή στη δημόσια εκπαίδευση χωρίς να γίνουν αλλαγές στο ίδιο το σύνταγμα του κράτους.» [Helvétius, *De l'Esprit*]

Βλ. και τη διαλεκτική ανάμεσα στον πεφωτισμένο δεσπότη και το λαό:

«Οι φιλόσοφοι έπρεπε να εκπαιδεύσουν το βασιλέα, προκειμένου ο βασιλέας να εκπαιδεύσει το λαό του.» [Gay, vol.2, p.502]

2. Το **περιεχόμενο** της τότε παρεχόμενης εκπαίδευσης με επίκεντρο τα κολέγια των Ιησουϊτών στη Γαλλία: ένταση ανάμεσα σε τρεις πηγές γνώσεων

-Αρχαία Ελληνική και Λατινική Γραμματεία

-Χριστιανική διδασκαλία

-Φυσική Επιστήμη

«Υπήρχε μόνον ένας τρόπος να επιλυθεί η σύγκρουση ανάμεσα στις απαιτήσεις της κλασσικής και επιστημονικής παιδείας -με την **απόδοση των κλασσικών σε μια στενή elite και των νεότερων τεχνικών θεμάτων σε όλους τους άλλους μαθητές**.» [Gay, vol.2, p.511]

Από κάθε άποψη, ο μετασχηματισμός της κοινωνίας σε καπιταλιστική κατεύθυνση, οδηγεί σε αμφισβήτηση την εκπαιδευτική βαρύτητα της λεγόμενης κλασσικής παιδείας και σε αναβάθμιση αυτής της επιστημονικής-τεχνικής κατάρτισης, που ανταποκρίνεται στις ανάγκες του αστικού κοινωνικού σχηματισμού.

3. Η **δυναμική** της εκπαίδευσης

Χωρίς να ταυτίζουν τη **θεσμική διάσταση της εκπαίδευσης** με την **παιδεία** γενικά, οι Διαφωτιστές, σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας, εκφράζουν **αισιοδοξία** ως προς τη δυνατότητα της παιδαγωγικής διαδικασίας. (Helvétius/ Diderot)

4. Τα **ταξικά όρια** των προτεινόμενων εκπαιδευτικών μεταρρυθμιστικών μέτρων.

*Ο Locke υποστηρίζει ότι τα παιδιά των φτωχών πρέπει να στέλνονται σε 'working schools', προκειμένου να γίνονται τεχνίτες. (Gay, vol.2, pp.518-519)

«Για τον Locke, η εκπαίδευση σχεδιάστηκε όχι για να ανατρέψει, αλλά για να στερεώσει το ταξικό σύστημα.» (Gay, vol.2, p.519)

Γ) Θεωρήσεις φιλοσόφων του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα για την αγωγή

1. Locke. *Some Thoughts concerning Education* (1693)

[Πρόκειται για έργο/ σειρά επιστολών, που διαμορφώνεται σταδιακά από το 1684, όταν το ζεύγος Clarke ζήτησε από το φιλόσοφο συμβουλές για τη διαπαιδαγώγηση του γιου τους]

-Σε συνάρτηση προς τη γνωσιοθεωρία του (ο ανθρώπινος νους σαν *tabula rasa*), ο Locke υποστηρίζει ότι:

«από όλους τους ανθρώπους που συναντούμε, οι εννέα στους δέκα είναι ό,τι είναι, καλοί ή κακοί, χρήσιμοι ή όχι, λόγω της εκπαίδευσής τους.» (§1)

-Ωστόσο, και παρά την υποστήριξη του γνωσιοθεωρητικής θέσης για τον ανθρώπινο νου σαν *tabula rasa*, ο Locke, στο πλαίσιο της παιδαγωγικής θεωρίας του, αναγνωρίζει στον άνθρωπο *έμφυτες τάσεις* και *δεξιότητες* και συμβουλεύει τον παιδαγωγό να τις λαμβάνει υπόψη τους και να τις αξιοποιούν:

«Αυτός που ασχολείται με τα παιδιά, συνεπώς, πρέπει να μελετά επιμελώς τις φύσεις τους και τις κλίσεις και να διαβλέπει, με συχνές δοκιμές, ποια στροφή παίρνουν εύκολα και ποια επίδραση έχουν, να παρατηρούν ποιο είναι το φυσικό τους απόθεμα, πώς μπορεί να βελτιωθεί και για ποιο πράγμα είναι κατάλληλο.» (§66)

Βασικές αρχές του εκπαιδευτικού προγράμματος:

-η αρχή της *εξατομίκευσης* της εκπαιδευτικής διαδικασίας

-η συλλογιστική μιας *αναπτυξιακής ψυχολογίας*

-η *μετάπλαση του ανθρώπου* ως φυσικού όντος σε *πρόσωπο*.

Με άλλη διατύπωση, σκοποί του εκπαιδευτικού προγράμματος, που εισηγείται ο Locke, είναι:

-η ανάπτυξη ενός *υγιούς σώματος*

-η διαμόρφωση ενός *ενάρετου χαρακτήρα*

-η σύνθεση ενός *ακαδημαϊκού προγράμματος σπουδών* κατάλληλου για το συγκεκριμένο εκπαιδευόμενο. (έμφαση στην εθνική γλώσσα και στις εφαρμοσμένες επιστήμες)

Σκοποί της εκπαίδευσης:

-Δημιουργία *προσωπικότητας*

«Αν η πολιτική κοινωνία έχει σκοπό την προστασία του προσώπου, η εκπαίδευση έχει σκοπό την παραγωγή προσώπων. «[J.W.Yolton και J.S.Yolton, p.18]

***Η μεταφορά του παιδιού σαν ταξιδιώτη σε μια νέα χώρα (§120)**

-Ο έλεγχος του μη-έλλογου τμήματος της ανθρώπινης φύσης από το *λογικό*:

«Αυτός που δεν κυριαρχεί στις ροπές του, αυτός που δε γνωρίζει πώς να ανθίσταται στη φορτικότητα της παρούσης ηδονής ή του πόνου, προς όφελος αυτού που ο λόγος του λέει ότι είναι ικανός να κάνει, στερείται της αρχής της αρετής και της επιμέλειας και κινδυνεύει να μην είναι ποτέ καλός για κάτι.» (§45)

***Ας συσχετιστεί με προαναφερθείσα τοποθέτηση του Hume στην Πραγματεία του για την Ανθρώπινη Φύση:**

«Τίποτε δεν μπορεί να αντιταχθεί ή να επιβραδύνει την παρόρμηση του πάθους,, παρά μια αντίθετη παρόρμηση. Δε μιλούμε αυστηρά και φιλοσοφικά, όταν μιλάμε για μάχη του πάθους και του λόγου. *Ο λόγος δεν είναι παρά μόνον ο σκλάβος των παθών και δεν μπορεί να αξιώσει κανέναν άλλο ρόλο από το να υπηρετεί και να τα υπακούει.*» (T.II.III.III, 415)

-Η *μετάδοση μεθόδου* και όχι γνωστικών δεδομένων.

«[Ο παιδαγωγός] πρέπει να θυμάται ότι η δουλειά του δεν είναι τόσο να διδάξει [το παιδί] ό,τι μπορεί να διδαχθεί, όσο να του διεγείρει την αγάπη και την εκτίμηση της γνώσης και να το φέρει σε θέση να γνωρίζει και να βελτιώνει τον εαυτό του.» (§195)

-Μέθοδος διδασκαλίας:

Καλλιέργεια στο μαθητή της *χαράς* και της ροπής προς μάθηση στην *κατάλληλη στιγμή*. (§§72-74), καθώς σκοπός της διδασκαλίας είναι να κάνει το παιδί *να ζητήσει να διδαχθεί*.

2. Jean-Jacques Rousseau. *Émile ou De l'Éducation* (1762)*

«Το κάθε τι είναι καλό, καθώς φεύγει από τα χέρια του Δημιουργού, και εκφυλίζεται στα χέρια των ανθρώπων.»(p.245/σ.37)

Ι.ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ & ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

-Κάτω από την επιρροή του **επιστημολογικού εμπειρισμού** του Locke, ο Rousseau, απορρίπτοντας το δόγμα των εμφύτων ιδεών, αναδεικνύει τη γνώση διαμέσου της **εμπειρίας** και των **αισθήσεων** ως αφετηριακή στιγμή στη διαπαιδαγώγηση και διαμόρφωση του νέου ανθρώπου από την παιδική ακόμη ηλικία.

-Το θεμελιώδες ερώτημα: **πώς πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί ο άνθρωπος, ώστε να ζήσει σε κοινωνία σύμφωνα με τη φύση του**, με τρόπο δηλαδή συμβατό με την **amour-pour-soi** (αγάπη για τον εαυτό) και σε αντίστιξη προς την **amour-propre** (φιλαυτία), που χαρακτηρίζει κατεξοχήν τον **bourgeois** (αστό).

Όπως ορθά έχει επισημανθεί, σκοπός του έργου, που ρίπτεται στην πυρά λίγες μέρες μετά την κυκλοφορία του, είναι

«η υπεράσπιση του ανθρώπου απέναντι σε μια μεγάλη απειλή, που είναι σε θέση να προκαλέσει μια διαρκή κατάπτωση του είδους, δηλαδή τη σχεδόν αναπόφευκτη καθολική κυριαρχία ενός ορισμένου **κατώτερου ανθρώπινου τύπου**, που ο Rousseau υπήρξε ο πρώτος που ταυτοποίησε και ονόμασε: **αστό** [bourgeois]. [...] Ποιος είναι ο **bourgeois** σύμφωνα με τον Rousseau; [...] Είναι ο άνθρωπος που, όταν συναναστρέφεται με τους άλλους, **σκέφτεται μόνο τον εαυτό του**, και, από την άλλη πλευρά, στην κατανόηση του αυτού του, σκέφτεται μόνον άλλους. Είναι ένας εκτελεστής ρόλων. Ο **αστός** αντιπαρατίθεται από τον Rousseau, από τη μία πλευρά προς τον **φυσικό άνθρωπο**, που είναι ακέραιος και αναφέρεται μόνο στον εαυτό του, και από την άλλη προς τον **πολίτη**, που η ύπαρξή του συνίσταται στη σχέση του προς την πόλη του, που κατανοεί το καλό του ως ταυτόσημο προς το **κοινό καλό**. Ο αστός διακρίνει το δικό του καλό προς το κοινό καλό.»¹⁴

Με άλλα λόγια, ο Rousseau συγγράφει τον Αιμίλιο, αναζητώντας τον τρόπο, τις διαδικασίες και τους θεσμούς μέσω των οποίων ο άνθρωπος θα μπορεί ταυτόχρονα καλός για τον εαυτό του, αλλά και για τους άλλους. Κινούμενος σε αυτή την κατεύθυνση σημειώνει:

«**Καλοί κοινωνικοί θεσμοί** είναι αυτοί, που γνωρίζουν καλύτερα πώς να **αποφυσικοποιούν τον άνθρωπο**, να αφαιρούν δηλαδή την απόλυτη ύπαρξή του, για να του δώσουν μια σχετική και **να μετατοπίσουν το Εγώ στην κοινή ενότητα**, με αποτέλεσμα κάθε **άτομο** να πιστεύει τον εαυτό του όχι πλέον μεμονωμένα, αλλά ως **μέρος της ενότητας** και να μην αισθάνεται πλέον παρά **μέσα στο όλο**. Ένας πολίτης της Ρώμης δεν ήταν ούτε Κάιος ούτε Λούκιος. Ήταν Ρωμαίος.» »(p.249/σ.41)

«Αυτός που στην πολιτική τάξη πραγμάτων θέλει να διατηρήσει την **προτεραιότητα των φυσικών αισθημάτων** δεν ξέρει τι θέλει. Πάντα σε αντίφαση με τον εαυτό του, πάντα αιωρούμενος μεταξύ των κλίσεων του και των καθηκόντων του, ουδέποτε θα υπάρξει είτε **άνθρωπος** είτε **πολίτης**. Δε θα είναι καλός ούτε για τον εαυτό του ούτε για τους άλλους. Θα είναι ένας από τους ανθρώπους των δικών ημερών: **ένας Γάλλος, ένας Άγγλος, ένας αστός. Θα είναι ένα τίποτε.**» »(pp.249-250/σ.42)

Στην εποχή του ο Rousseau, σε αντίθεση προς εκείνη του Πλάτωνα και της *Πολιτείας* του, απορρίπτει τη **δημόσια εκπαίδευση** και προκρίνει την κατ' οίκον:

«**Δημόσια εκπαίδευση** δεν υπάρχει πλέον και δεν μπορεί πλέον να υπάρξει, διότι εκεί, όπου δεν υπάρχει πλέον **πατρίδα**, δεν μπορούν να υπάρχουν πλέον **πολίτες**. Αυτές οι

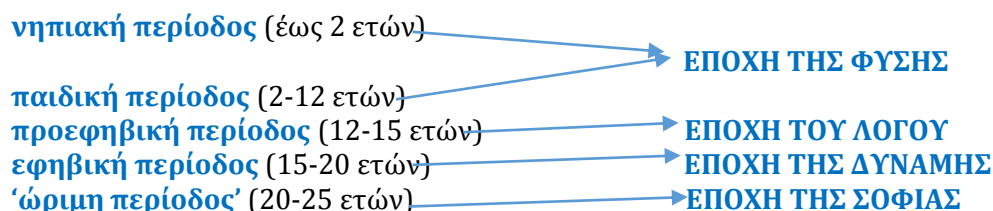
* Οι παραπομπές γίνονται αντιστοίχως στον τόμο IV της έκδοσης Gallimard των *Oeuvres complètes* του Rousseau και στην ελληνική έκδοση του Αιμιλίου από τον εκδοτικό οίκο ΠΛΕΘΡΟΝ [Μετάφραση: Γιώργος Σπανός, Επιμέλεια: Πολυτίμη Γκίκα].

¹⁴ Alan Bloom, Εισαγωγή στο Jean-Jacques Rousseau, *Emile or On Education*, Penguin Books, London 1991, pp.4-5.

δύο λέξεις, πατρίδα και πολίτης, πρέπει να εξαλειφθούν από τις σύγχρονες γλώσσες. [...] Δεν αντιμετωπίζω ως δημόσια εκπαίδευση αυτά τα καταγέλαστα ιδρύματα, που αποκαλούνται **κολλέγια**.» (p.250/σσ.42-43)

II. ΔΟΜΗ & ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Ο Rousseau αντιμετωπίζει την παιδαγωγική διαδικασία διαμέσου των εξής περιόδων:

εκπαίδευση διαμέσου της **Φύσης** (ον με αισθήσεις)/πόνος & ευχαρίστηση
εκπαίδευση διαμέσου των **πραγμάτων** (δραστήριο ον)/χρησιμότητα
εκπαίδευση διαμέσου των **ανθρώπων** (έλλογο ον)/συμπόνια

ΒΙΒΛΙΟ I:

(έως 2 ετών)

-Το παιδί να μην εξουσιάζει με το δάκρυ και το κλάμα:

«Τα πρώτα δάκρυα των παιδιών είναι παρακλήσεις και, αν δεν είμαστε προφυλαγμένοι, θα γίνουν σύντομα διαταγές. Τα παιδιά ξεκινούν **βοηθούμενα**, αλλά καταλήγουν **υπηρετούμενα**. Έτσι, από την ίδια την αδυναμία τους, που παράγει αρχικά τα συναισθήματα **εξάρτησής** τους, ξεπηδά σύντομα η ιδέα της παντοκρατορίας και της **κυριαρχίας**.» (p.287/σσ.78-79)

-Το παιδί αρχίζει να μαθαίνει από την **εμπειρία** ότι δεν μπορεί να έχει οτιδήποτε θελήσει

ΒΙΒΛΙΟ II:

(2 έως 12 ετών: ανακαλύπτοντας τον κόσμο διαμέσου των αισθήσεων)

«Ω άνθρωπε! **στερέωσε την ύπαρξή σου μέσα σου**, και δε θα είσαι δυστυχής. Μείνε στη θέση που η φύση σου προόρισε στην αλυσίδα των όντων [...] Η ελευθερία σου, η ισχύς σου δεν εκτείνονται μακρύτερα απ' όσο οι φυσικές σου δυνάμεις ' οτιδήποτε άλλο είναι σκλαβιά, ψευδαίσθηση, επίδειξη. Η ίδια η κυριαρχία είναι υποταγή όταν εξαρτάται από τη γνώμη [των άλλων]: καθώς εξαρτάσαι από τις **προκαταλήψεις** αυτών που κυβερνάς με προκαταλήψεις. Για να τους καθοδηγήσεις όπως θέλεις, πρέπει να συμπεριφέρεσαι όπως τους αρέσει.» (p.308/ σσ.100-103)

Ο παιδαγωγός αναλαμβάνει αποκλειστικά τη διαπαιδαγώγηση του παιδιού.

Διαπαιδαγωγεί, φροντίζοντας να μη συνειδητοποιεί το παιδί ότι καθοδηγείται από τον παιδαγωγό του: **φαινομενική ανεξαρτησία**:

«**Άφηνέ τον πάντοτε να πιστεύει ότι είναι ο κύριος, και κάνε πάντα να είσαι εσύ** [ο κύριος]. Δεν υπάρχει **υπαγωγή τόσο τέλεια**, όσο αυτή που διατηρεί τη **φαινομενικότητα της ελευθερίας**.» (p.362/ σ.153)

Ο παιδαγωγός εστιάζει στην αισθητηριακή **σχέση του παιδιού με τον (φυσικό) κόσμο**, χωρίς την παρεμβολή κοινωνικών ερεθισμάτων και ακόμη χωρίς τη χρήση των βιβλίων. Ανάπτυξη φυσικών ικανοτήτων και αισθήσεων, όχι ακόμη του νου.

Πρόκειται για τη 'στιγμή' της '**αρνητικής εκπαίδευσης**'.¹⁵ Ο βασικός ρόλος του παιδαγωγού είναι να απομακρύνει από τον κόσμο του μαθητή του τις επιδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος.

¹⁵ Στην επιστολή του προς τον Αρχιεπίσκοπο de Beaumont, υπερασπιζόμενος τον *Αιμίλιο*, ο Rousseau ορίζει την αρνητική εκπαίδευση ως εξής: «Ονομάζω '**αρνητική εκπαίδευση**' αυτή που επιδιώκει να **βελτιώσει τα όργανα, τα εργαλεία της γνώσης** μας, πριν τη μετάδοση γνώσης σε μας, και η οποία μας **προετοιμάζει για τη χρήση του λόγου με την άσκηση των αισθήσεων**.»

Εξασφάλιση στο παιδί **ελευθερίας και ζωτικού χώρου και χρόνου**, προκειμένου να ανακαλύψει τον κόσμο του.

«**Η πρώτη διαπαιδαγώγηση λοιπόν πρέπει να είναι καθαρά αρνητική. Συνίσταται όχι στη διδασκαλία της αρετής ή της αλήθειας, αλλά στην προστασία της καρδιάς από το ελάττωμα και του νου από το σφάλμα.** Αν μπορούσατε να μη κάνετε τίποτε και **να μην αφήνετε τίποτε να γίνει**» αν μπορούσατε να οδηγούσατε το μαθητή σας άγιο και σφριγηλό στα δώδεκα χρόνια του χωρίς να μπορεί να διακρίνει το δεξί από το αριστερό χέρι του, από τα πρώτα σας μαθήματα τα μάτια του θα άνοιγαν στο λόγο· χωρίς προκατάληψη, χωρίς συνήθεια δε θα υπήρχε τίποτε σ' αυτόν που θα μπορούσε να αντισταθεί στο αποτέλεσμα των φροντίδων σας. Με το χρόνο θα γινόταν στα χέρια σας ο πιο σοφός των ανθρώπων και ξεκινώντας από το να μη κάνετε τίποτε, θα δημιουργήσετε ένα θαύμα της εκπαίδευσης.» (pp.323-324/ σ.114)

‘Να χάνουμε χρόνο’

«Να τολμήσουμε να διατυπώσουμε τον πιο μεγάλο, τον πιο σημαίνοντα, τον πιο χρήσιμο κανόνα της εκπαίδευσης; **Δεν είναι να κερδίζει κανείς χρόνο, αλλά να χάνει.** Τραχείς αναγνώστες συγχωρέσατέ μου τα παράδοξα [...] προτιμώ να είμαι άνθρωπος των παραδόξων παρά των προκαταλήψεων. **Το πιο επικίνδυνο διάστημα στην ανθρώπινη ζωή είναι αυτό από τη γέννηση ως τα δώδεκα.** Είναι ο χρόνος που βλασταίνουν τα σφάλματα και τα ελαττώματα, χωρίς να έχουμε ακόμη ένα εργαλείο να τα καταστρέψουμε· και όταν το εργαλείο έρχεται, οι ρίζες είναι τόσο βαθιές που δεν υπάρχει πια τρόπος να ξεριζωθούν.» (p.323, σσ.114-116)

***Με αυτή τη παιδαγωγική διαδικασία, ο παιδαγωγός οδηγεί το παιδί να ανακαλύψει εμπειρικά το περιεχόμενο και τη σημασία το δικαίωμα της ιδιοκτησίας.** (pp.330-333/ σ.121-123)

BIBΛΙΟ III:

(12 έως 15 ετών: ανακαλύπτοντας τον κόσμο **διαμέσου των πραγμάτων και της χρησιμότητάς τους**)

Πραγματικοί δάσκαλοι οι αισθήσεις και το συναίσθημα. Τα βιβλία εξακολουθούν να απουσιάζουν. Εξαίρεση: ο **Ροβινσών Κρούσος**. (Η ‘στιγμή’ του **αγαθού άγριου**)

Εστιάζει στην **επιλογή επαγγέλματος**. (αξιοποίηση φύλου και ταλέντων): η πρακτική εκπαίδευση προηγείται της θεωρητικής.

Ο παιδαγωγός μπορεί πλέον να εστιάζει στην **καλλιέργεια του λόγου διαμέσου του συναισθήματος**:

«Τώρα το παιδί μας, έτοιμο να σταματήσει να είναι παιδί, απέκτησε **συναίσθηση** του εαυτού του ως ατόμου. Τώρα νιώθει περισσότερο παρά ποτέ την **αναγκαιότητα που τον συνδέει με τα πράγματα**. [...] Διαμορφώσαμε ένα **ενεργητικό και σκεπτόμενο ον**. Απομένει σε μας, προκειμένου να ολοκληρώσουμε τον άνδρα, να τον καταστήσουμε ένα ον που **αγαπά και αισθάνεται** –δηλαδή **να τελειοποιήσουμε το λόγο διαμέσου του συναισθήματος**. [...] Ο μαθητής μας δεν είχε αρχικά παρά **αισθήσεις**, τώρα έχει **ιδέες**. Δεν μπορούσε παρά μόνο να **νιώθει**. Τώρα **κρίνει**.» (pp.480-481/ σ.269)

BIBΛΙΟ IV:

(15 έως 20 ετών: ανακαλύπτοντας τον κόσμο **διαμέσου των κοινωνικών σχέσεων**)

ο Αιμίλιος γεννιέται εκ νέου: η ‘στιγμή’ της **ηθικής διαμόρφωσης**.

Ποιο είναι το ζητούμενο της διαπαιδαγώγησης σε αυτό το στάδιο;

«Λογαριάστε, καταρχάς, ότι αν και θέλω να διαμορφώσω τον άνθρωπο της φύσης, ο στόχος δεν είναι, παρόλα αυτά, να τον κάνω άγριο και να τον επαναφέρω στα βάθη των δασών. Αρκεί, καθώς είναι εγκλωβισμένος σε μια κοινωνική δίνη, **να μην αφήνεται να παρασύρεται είτε από τα πάθη είτε από τις γνώμες των ανθρώπων**. Να βλέπει με τα μάτια του, να νιώθει με την καρδιά του, να μην τον κυβερνά καμιά εξουσία πέραν από αυτή του δικού του λόγου.» (pp.550-551, σ.73)

Σε αυτή τη φάση, έχοντας διασφαλίσει τη μετατροπή της εξωτερικής επιβολής σε εσωτερικό (αυτο)έλεγχο του ίδιου του μαθητή, ο Rousseau καλεί τον παιδαγωγό να δείχνει τις αδυναμίες του στο μαθητή του:

«Του αφήνω είναι αλήθεια τη **φαινομενικότητα της ανεξαρτησίας**, αλλά ποτέ δεν ήταν καλύτερα υποταγμένος σε μένα, καθώς είναι τώρα επειδή το θέλει ο ίδιος.» (p.661, σ.185)

«Ένα άλλο σφάλμα που συχνά καταπολέμησα, μα που δε θα διαγραφεί ποτέ από τα φτωχά μυαλά, είναι να προσποιείται κανείς πάντα **δεσποτικό κύρος** και να θέλει να θεωρείται ένας **τέλειος άνθρωπος στο μυαλό του μαθητή** του. Μια τέτοια μέθοδος είναι εσφαλμένη. Πώς δεν αντιλαμβάνονται ότι με το να θέλουν να ενδυναμώσουν την εξουσία τους την καταστρέφουν, ότι προκειμένου να ακουστεί αυτό που θέλουν να πουν πρέπει να μπουκ στη θέση αυτών στους οποίους απευθύνονται, και ότι πρέπει να είσαι άνθρωπος για να μιλήσεις στην καρδιά των ανθρώπων; [...] **Δείξτε τις αδυναμίες σας στο μαθητή σας αν θέλετε να τον θεραπεύσετε από τις δικές του**» κάνετε τον να δει ότι δίνετε τις ίδιες μάχες που και, εκείνος βίωνε, κάνετε τον να μάθει να κερδίζεται από το παράδειγμά σας [...].» (p.664, σσ.187-188)

*Στο βιβλίο αυτό ο Αιμίλιος μυείται και στη **θρησκεία** μέσω της «Ομολογίας πίστης του επισκόπου της Σαβοΐας».

BIBΛΙΟ V:

«Είπα στο μαθητή μου: αγαπητέ Αιμίλιε, ένας άνδρας έχει ανάγκη σε όλη τη ζωή του συμβουλής και καθοδήγησης. Έκανα από πλευράς μου ό,τι καλύτερο, προκειμένου να εκπληρώσω μέχρι τώρα αυτό το καθήκον απέναντί σου. Εδώ τελειώνει το μακρόχρονο καθήκον μου, και αρχίζει αυτό κάποιου άλλου. Απεκδύομαι σήμερα της εξουσίας που μου εμπιστεύθηκες, και ιδού η νέα σου καθοδηγήτρια [η Σοφία].»
(p.867, σ.393)

Η 'στιγμή' της σχέσης με τη Σοφία. Ο παιδαγωγός εστιάζει στη διαπαιδαγώγηση της Σοφίας, της μελλοντικής συζύγου του Αιμίλιου, ως **παθητικής** και αφοσιωμένης στο πλάι του.

«Το ένα φύλο πρέπει να είναι **ενεργητικό** και **ισχυρό**, το άλλο **παθητικό** και **ασθενές**. Πρέπει αναγκαία το ένα να θέλει και να μπορεί. Αρκεί το άλλο να αντιστέκεται λίγο. [...] Αν η γυναίκα είναι πλασμένη να ευχαριστεί και να υποτάσσεται, πρέπει να γίνεται ευχάριστη στον άνδρα αντί να τον προκαλεί. Η δική της βία είναι τα κάλλη της. Είναι μ' αυτά που πρέπει να τον εξαναγκάζει να βρεί τη δύναμή του και να τη χρησιμοποιεί. [...]» (pp.693-694, σσ.218-219)

Θετική αποτίμηση των παθών, όταν αυτά ελέγχονται από το λογικό

«Τι είναι λοιπόν ένας **ενάρετος άνθρωπος; Είναι αυτός που γνωρίζει να δαμάζει τα πάθη του**. Αφού λοιπόν ακολουθεί το λογικό του, τη συνείδησή του, πράττει το καθήκον του, συγκρατείται σε τάξη και τίποτε δεν μπορεί να τον θέσει στο περιθώριο. Μέχρι τώρα ήσουν ελεύθερος μόνο φαινομενικά· δεν είχες παρά μόνο την αβέβαιη ελευθερία ενός σκλάβου στον οποίοδε διέταξαν τίποτε.. Τώρα θα είσαι πράγματι ελεύθερος· **μάθε να είσαι ο κύριος του εαυτού σου, καθοδήγησε την καρδιά σου**, ω Αιμίλιε, και θα είσαι ενάρετος. [...]

«Είναι λάθος να διακρίνει κανείς ανάμεσα σε **πάθη** επιτρεπτά και απαγορευμένα, προκειμένου να δοθεί στα πρώτα και να αντισταθεί στα άλλα. **Όλα είναι καλά όταν παραμένεις κύριός τους, όλα είναι κακά όταν αφήνεσαι να υποταχθείς.**» (pp.818-819, σσ.342-344)

Η ανάλυση του ίδιου βιβλίου κορυφώνεται με την **πολιτική διαπαιδαγώγηση** του Αιμίλιου. Συμπυκνώνοντας αρχές και θέσεις που έχει διατυπώσει στο Κοινωνικό Συμβόλαιο, ο Rousseau συνοψίζει:

«Συνεπώς, αφότου εξετάστηκε στις **φυσικές σχέσεις του** με τα άλλα όντα, στις **ηθικές σχέσεις** του με τους άλλους ανθρώπους, [ο Αιμίλιος] απομένει να εξεταστεί στις **πολιτικές σχέσεις** του με τους συμπολίτες του. Πρέπει προς τούτο να αρχίσει να μελετά

τη φύση του πολιτεύματος εν γένει, τις επιμέρους μορφές πολιτευμάτων, και εντέλει το ειδικότερο πολίτευμα κάτω από το οποίο γεννήθηκε, για να γνωρίσει αν του ταιριάζει να ζήσει σε αυτό [...].»(p.833, σ.358)

Αγωγή του πολίτη

(Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας)*

1. «Πρόκειται εδώ για το σημαντικό άρθρο. Είναι η εκπαίδευση που πρέπει να δώσει στις ψυχές την εθνική ισχύ και να κατευθύνει έτσι τις γνώμες και τα γούστα τους, ώστε να είναι πατριωτικές από την κλίση τους, από το πάθος και από την ανάγκη.» (p.966, σ.166)
2. Η εθνική εκπαίδευση, στο βαθμό που εμπνέεται από το πρότυπο των Αρχαίων, αποτελεί για τον Rousseau το κλειδί που θα οδηγήσει σε μια δεύτερη γέννηση το [πολωνικό] έθνος. (p.969, σ.172)
3. Ο Rousseau εμφανίζεται κατηγορηματικά αντίθετος στη μετατροπή των δασκάλων σε επαγγελματίες, ενώ η μόνη δημόσια ιδιότητα που αναγνωρίζει ως μόνιμη είναι αυτή του πολίτη. (p.967, σ.168)
4. Θεωρώντας, τέλος, την εκπαίδευση βασική μέριμνα της πολιτείας, αρνείται κατηγορηματικά τη διάκριση των εκπαιδευτηρίων και της συναφούς διαδικασίας ανάλογα με το εισόδημα των γονέων. (p.967, σ.168)

* Οι παραπομπές γίνονται αντιστοίχως στον τόμο III της έκδοσης Gallimard των *Oeuvres complètes* του Rousseau και στην ελληνική έκδοση του έργου από τον εκδοτικό οίκο ΠΟΛΥΤΡΟΠΟΝ [Μετάφραση: Κατερίνα Κέη, Επιμέλεια & Εισαγωγή: Αλέξανδρος Χρύσης]

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ Ι

KANT. *Über Pädagogik* (1803)

(Πρόκειται για πανεπιστημιακές σημειώσεις των χειμερινών εξαμήνων 1776-1777, 1786-1787)

Υπάρχουν δυο ανθρώπινες υποθέσεις, που μπορούν να θεωρηθούν δυσκολότερες από όλες τις άλλες- η τέχνη της διακυβέρνησης και η τέχνη της εκπαίδευσης (§12)

«Ο άνθρωπος είναι το μόνο ον που χρειάζεται εκπαίδευση.» (§1)

-**Ανατροφή** (Wartung)/ βρέφος, νήπιο

-**Πειθαρχία** [Zucht] / παιδί

-**Αγωγή** (Bildung)-διδασκαλία/ **καθοδήγηση** (Unterweisung)/ σπουδαστής

«Η πειθαρχία μεταβάλλει τη ζωώδη φύση σε ανθρώπινη φύση.» (§3)

-η πειθαρχία είναι αρνητική, δηλαδή περιοριστική διαπαιδαγώγηση

-στους αντίποδες η διδασκαλία και η καθοδήγηση ως θετική διαπαιδαγώγηση

***Η πειθαρχία είναι απαραίτητη, προκειμένου να αναστέλλει την αγάπη για φυσική ελευθερία, που, χωρίς όρια, οδηγεί τον άνθρωπο σε έλλειψη κοινωνικής προσαρμογής και την κοινωνία σε κατάσταση ανομίας.**

«Όλα τα φυσικά χαρίσματα του ανθρώπου πρέπει να αναπτυχθούν λίγο-λίγο από τον ίδιο τον άνθρωπο, με τις δικές του δυνάμεις.» (§4)

***Να συσχετιστεί με την *perfectibilité* του Rousseau και να επισημανθεί ότι παιδεία σημαίνει για τον Kant άλλη του ανθρώπου να ξετυλίξει τα φυσικά χαρίσματά του με μόνες τις δικές του δυνάμεις.**

«Ο άνθρωπος μπορεί να γίνει άνθρωπος με την εκπαίδευση [*Erziehung*]. Είναι μόνον αυτό που η εκπαίδευση τον καθιστά. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο άνθρωπος εκπαιδεύεται μόνο από τον άνθρωπο –δηλαδή από ανθρώπους που έχουν εκπαιδευτεί και οι ίδιοι.» (§7)

***Να συσχετιστεί με την ΙΙΙ Θέση του Marx για τον Feuerbach.**

-[Ρυθμιστική] αρχή της εκπαίδευσης:

«Η αρχή της εκπαίδευσης [...] είναι αυτή –τα παιδιά πρέπει να εκπαιδεύονται όχι για τώρα, αλλά για μια πιθανά βελτιωμένη κατάσταση του ανθρώπου στο μέλλον.» (§15)

«Η βάση του σχήματος της εκπαίδευσης πρέπει να είναι κοσμοπολιτική.» (§16)

Εμπόδια στην προσέγγιση αυτής της αρχής αποτελούν:

1. η μέριμνα των γονέων 'να βρουν τα παιδιά το δρόμο τους', και
2. η αντιμετώπιση των υπηκόων από τους κυρίαρχους σαν *εργαλείων*.

«Οι γονείς μεριμνούν για το σπίτι, οι κυβερνήτες για το κράτος. Κανείς δεν έχει σκοπό του το καθολικό καλό και την τελειοποίηση, για την οποία είναι προορισμένος ο άνθρωπος, και για την οποία έχει επίσης φυσική προδιάθεση.» (§16)

-Η εκπαίδευση πρέπει επίσης να παρέχει (§18):

α) **πειθαρχία** (Disziplin)

β) **κουλτούρα** (Kultur)

γ) ικανότητα **διάκρισης** και **κίνησης** μέσα στην κοινωνία (Klugheit-ευφυΐα), που προϋποθέτει **εκπολιτισμό** (Zivilisierung)

δ) **ηθική διαπαιδαγώγηση** (Moralisierung)/ επιλογή καλών σκοπών

«Ζούμε σε μια εποχή πειθαρχίας, κουλτούρας και εκπολιτισμού, αλλά είμαστε ακόμη πολύ μακριά από την εποχή της ηθικής διαπαιδαγώγησης.» (§21)

-Ένα από τα μέγιστα προβλήματα της εκπαίδευσης: ο συνδυασμός **περιορισμού** και **ελευθερίας**
«Ένα από τα μέγιστα προβλήματα της εκπαίδευσης είναι το πώς να ενωθούν η υπαγωγή στον αναγκαίο περιορισμό με την ικανότητα του παιδιού στην άσκηση της ελεύθερης βούλησής του –καθότι ο περιορισμός είναι αναγκαίος. Πώς μπορώ να αναπτύξω την αίσθηση της ελευθερίας παρά τον περιορισμό; Πρέπει να εθίσω το μαθητή μου να ανεχθεί τον περιορισμό

της ελευθερίας του, και ταυτόχρονα πρέπει να τον καθοδηγήσω να χρησιμοποιήσει την ελευθερία του ορθά.» (§29)

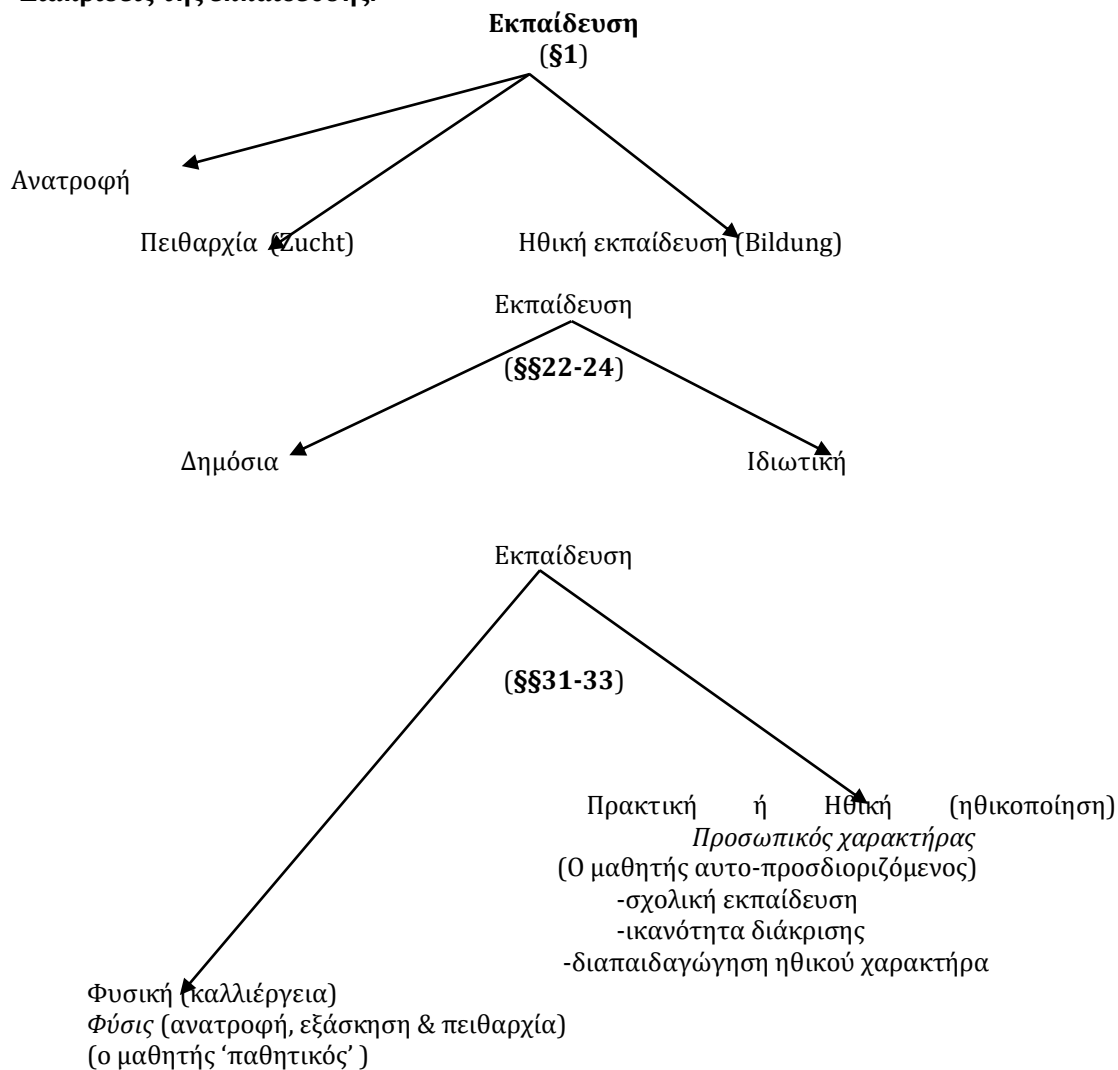
Βασικές κατευθυντήριες μιας τέτοιας άσκησης είναι (§30):

Η άσκηση του παιδιού στη δική του ελευθερία να μη βλάπτει την ελευθερία των άλλων.

Η επιδίωξη των σκοπών από την πλευρά του παιδιού να επιτρέπει στους άλλους την επιδίωξη των δικών τους σκοπών.

Η απόδειξη ότι ο περιορισμός επιβάλλεται μόνο και μόνο για την ορθή άσκηση της ελευθερίας.

-Διακρίσεις της εκπαίδευσης:

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ II

SCHILLER. *Über die ästhetische Erziehung des Menschen* (1795)

«Ο δρόμος που οδηγεί στο Νου πρέπει να περάσει από την καρδιά. Επιτακτική ανάγκη του καιρού μας είναι η ανάπτυξη της συναισθηματικής μας ικανότητας, όχι μόνο επειδή μας βοηθά να συλλάβουμε το βαθύτερο νόημα της ζωής, αλλά επιπλέον γιατί συμβάλλει στη βελτίωση της ίδιας της εννοιακής λειτουργίας.»

(Schiller, 8^η επιστολή από το *Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου*)

«Για να λύσει κανείς το πολιτικό πρόβλημα πρέπει να ακολουθήσει το δρόμο του αισθητικού, γιατί μόνο το ωραίο οδηγεί στην ελευθερία»

(Schiller, 2^η επιστολή από το *Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου*)

Ιστορική τοποθέτηση του στοχαστή και του έργου του

-Ο Friedrich Schiller έζησε ανάμεσα στα 1759 και 1805.

Καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Ιένας

-Περίοδος κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών ανακατατάξεων:

Γαλλική Επανάσταση και Τρομοκρατία

Ενθουσιασμός και Κριτική

Από το Διαφωτισμό στο Ρομαντισμό

-27 Επιστολές στον Δούκα Φρειδερίκο Χριστιανό του Σλέσβιχ-Χολστάιν-Αουγκούστενμπουργκ

Από την Τρομοκρατία στην Αισθητική Παιδεία

Το αδιέξοδο μιας εποχής και η αναγκαιότητα της ολότητας:

5^η Επιστολή, 87 («από τη μια μεριά επιστροφή στην αγριότητα, από την άλλη ο λήθαργος, οι δυο ακραίες μορφές της ανθρώπινης παρακμής συνυπάρχουσες σε μία χρονική περίοδο»)

6^η Επιστολή, 90-92

«Πού έγκειται άραγε η μειονεξία του σύγχρονου ανθρώπου ως ατόμου σε σύγκριση με την πλεονεκτική του θέση ως Είδους; Γιατί δηλαδή ο Έλληνας ως άτομο ήταν ικανός να εκπροσωπήσει άξια τον καιρό του, ενώ κανένας νεότερος δεν είναι σε θέση να επιχειρήσει κάτι τέτοιο; Η απάντηση είναι: γιατί **ο Έλληνας διαπλάστηκε από τη φύση που ενώνει τα πάντα, ενώ ο νεότερος άνθρωπος διαμορφώθηκε από τη λογική που χωρίζει τα πάντα.**

Και την πληγή αυτή του μοντέρνου ανθρώπου την άνοιξε ο ίδιος ο πολιτισμός.

Όταν η συλλογική αρχή αξιολογεί τους ανθρώπους με μέτρο τη λειτουργική τους επίδοση, όταν τον έναν τον εκτιμά μόνο για τη μνήμη του, τον άλλο μόνο για τις τεχνικές του δεξιότητες και τον άλλο μόνο για την ταξινομητική του ικανότητα, όταν αδιαφορεί για την προσωπικότητα κάθε ανθρώπου και δίνει αποκλειστική έμφαση στις γνώσεις, όταν επιδοκιμάζει ακόμα και το σκοταδισμό του πνεύματος φτάνει να συμβαδίζει με το νόμο και την τάξη, όταν, τέλος, ενθαρρύνει την ανάπτυξη των επιμέρους ικανοτήτων σε βαθμό που η εντατικοποίησή τους να αποζημιώσει για το ότι θυσιάστηκε η χαμένη ευρύτητα της προσωπικότητας, γιατί να απορούμε που παραμελεί, και αφήνει να ατροφήσουν, τις υπόλοιπες λειτουργίες της ψυχής για να μπορέσει να στρέψει απερίσπαστη όλες τις φροντίδες της στη μια εκείνη και ειδική ικανότητα την οποία τιμά και ανταμείβει;»

7^η Επιστολή, 96-97

«**Όσο ο εσωτερικός άνθρωπος παραμένει διχασμένος** και η φύση του δεν ανακτά την ακεραιότητά της, ώστε να μπορέσει να παίξει το ρόλο του φορέα της αλλαγής και του εγγυητή της αντικειμενικότητας της πολιτικής αυτής δημιουργίας, **κάθε προσπάθεια για αλλαγή του κράτους είναι καταδικασμένη** και κάθε ελπίδα που θα βασίζεται πάνω της καθαρή χίμαιρα.»
Τι μπορεί να πράξει η φιλοσοφία:

→8^η Επιστολή, 97-99 (αναλυτική παρουσίαση)

Ο ρόλος της Αισθητικής Παιδείας:

9^η Επιστολή, 100

«Μήπως βρισκόμαστε μπροστά σε ένα φαύλο κύκλο; [...] Κάθε **βελτίωση στον πολιτικό τομέα** είναι αποτέλεσμα της **καλλιέργειας του χαρακτήρα**. Αλλά πώς να εξευγενιστεί ο χαρακτήρας μέσα στα πλαίσια μιας **βάρβαρης πολιτείας**; Για να πετύχουμε το σκοπό μας πρέπει να αναζητήσουμε μια μέθοδο ανεξάρτητη από το κράτος, και να βρούμε πηγές που κρατιούνται αμόλυντες από κάθε πολιτική διαφθορά!

Έφτασα στο σημείο στο οποίο κατέτειναν ως τώρα οι προσπάθειες του στοχασμού μου. **Το μέσο που θα οδηγήσει στο στόχο μας είναι η τέχνη και τα καθάρια νάματα που παράγουν από τα αθάνατα έργα της.»**

11^η Επιστολή, 110-111

«Όσο ο άνθρωπος απλώς αισθάνεται, επιθυμεί και ενεργεί, κινούμενος μόνον από την επιθυμία, δεν είναι παρά **Κόσμος** με την έννοια του **άμορφου περιεχομένου του χρόνου**. Βέβαια χωρίς τον κόσμο των αισθήσεων η δυνητική πλευρά του ανθρώπου δε θα μεταβάλλονταν σε πραγματική ενέργεια. Από την άλλη, χάρη στην Προσωπικότητά του η ενέργεια αυτή μετατρέπεται σε κτήμα του. Για να μην υπάρχει λοιπόν μόνο 'δυνάμει' (ως **Κόσμος**), ο άνθρωπος πρέπει να δώσει στην ύλη μορφή. Και για να είναι μόνο μορφή, πρέπει να κάνει την προδιάθεση, που ενυπάρχει σε αυτόν, πραγματικότητα.»

Ο διπλός στόχος της Παιδείας:

13^η Επιστολή, 114

«Το έργο επομένως της Παιδείας είναι διπλό: πρώτον, να προστατεύει το χώρο των **αισθήσεων** από τις καταπατήσεις της Ελευθερίας και, δεύτερον, να διασφαλίζει την **Προσωπικότητα** από τη δύναμη της αισθητικότητας. Το πρώτο το κατορθώνει καλλιεργώντας τον κόσμο των **αισθημάτων** μας, το δεύτερο αναπτύσσοντας τις δυνατότητες του **ορθού λόγου**.»

Τρεις μορφές κράτους και το ιδεώδες της Αισθητικής Πολιτείας:

27^η Επιστολή, 167-170

«Στο **δυναμικό κράτος δικαίου** ο ένας αντιμετωπίζει τον άλλο σαν αντίπαλη δύναμη και του περιορίζει τη δραστηριότητα. Αντίθετα στο **ηθικό κράτος των καθηκόντων** ο ένας αντιμετωπίζει τον άλλο με την αυθεντία και το μεγαλείο του νόμου και βάζει χαλινάρι στις επιθυμίες του. Εκεί, όμως, όπου η συμπεριφορά διέπεται από το ωραίο, στην **αισθητική** δηλαδή **κοινωνία**, ο ένας αντιμετωπίζει τον άλλο σαν ολοκληρωμένη μορφή, σαν αντικείμενο ελεύθερου παιχνιδιού. Θεμελιώδης νόμος αυτού του βασιλείου είναι να παρέχει **ελευθερία μέσω της ελευθερίας**.»

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ ΥΛΙΣΤΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ¹⁶

- Απουσία δεοντολογικού στοιχείου: **ρεαλιστική προσέγγιση**
- Η **σπουδή των πραγμάτων** προηγείται της σπουδής των λέξεων
- Νομιναλιστική αντίληψη**: οι γενικές ιδέες είναι αναγκαίες για τη γνώση, αλλά βρίσκονται, ως ένα βαθμό, σε αναντιστοιχία με την πραγματικότητα
- Η παιδεία συναρτάται προς το **κοινωνικό/ πολιτειακό/ πολιτιστικό περιβάλλον**, άρα προς το **πνεύμα ενός λαού**
- Η **σχέση παιδαγωγού και παιδαγγομένου** είναι **εξατομικευμένη**
- Η παιδαγωγική σημασία των συνθηκών και της εξατομίκευσης αναδεικνύει εκείνη των **ιστορικών σπουδών**
- Σημασία στο **ρόλο των παθών** ως κινητήριας δύναμης για τον άνθρωπο: **το λογικό προϋποθέτει την ύπαρξη παθών, αλλά και τα κατευθύνει.**
- Σκοπός της παιδείας: **υπέρβαση της διάκρισης ιδιωτικού και δημόσιου συμφέροντος** (βλ. ιδιαίτερα το πρότυπο της Σπάρτης)

¹⁶Βλ. σχετικά το άρθρο του Αύγουστου Μπαγιόνα, «Υλιστικές αντιλήψεις για την παιδεία στον γαλλικό Διαφωτισμό», *Θεωρία και Κοινωνία*, τεύχος 2 (Σεπτέμβριος 1990), σσ.7-43.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3^η

Διαφωτισμός & Θρησκεία

«Στη σκέψη του δέκατου όγδοου αιώνα το πνευματικό κέντρο βάρους μετατοπίζεται. Τα διάφορα γνωστικά πεδία -φυσική επιστήμη, ιστορία, δίκαιο, τέχνη, ιστορία- βαθμιαία αποσύρονται από την κυριαρχία και την κηδεμονία της παραδοσιακής μεταφυσικής και θεολογίας. Δεν προσβλέπουν πλέον προς την έννοια του Θεού για την αιτιολόγηση και νομιμοποίησή τους· οι διάφορες επιστήμες προσδιορίζουν από μόνες τους αυτή την έννοια στη βάση της ιδιαίτερης μορφής τους. Οι σχέσεις ανάμεσα στην έννοια του Θεού και στις έννοιες της αλήθειας, της ηθικής, του δικαίου σε κάθε περίπτωση δεν εγκαταλείπονται, αλλά η κατεύθυνσή τους αλλάζει. Μια αλλαγή στη φορά των συμβολισμών, σε σχέση προς ό,τι ίσχυε, λαμβάνει χώρα.»

Cassirer, σ.159

«[Η 'εξ αποκαλύψεως' θρησκεία], ήταν ο εχθρός. [...] Η αποκάλυψη ανήκει στην τάξη των θαυμάτων. Η αποκάλυψη ανήκει στην τάξη του υπερφυσικού, και ο λόγος δεν αποδέχεται παρά μόνον φυσικές αλήθειες. [...] Αυτό που συνιστά πράγματι θρησκευτικό στοιχείο μέσα στη θρησκεία δεν είναι παρά προκατάληψη· και, συνεπώς, ο λόγος οφείλει να επιτεθεί σε αυτή τη ζώσα προκατάληψη και να την καταστρέψει. Δεν μπορεί να υπάρξει πίστη παρά μόνον έλλογη· το ίδιο το θείο οφείλει να ανάγεται στο έλλογο.»

Hazard, σ.78,

«Απαιτώντας όχι την κατάργηση της βασιζόμενης στη θεία Αποκάλυψη θρησκείας αλλά τη συμφωνία της με το Λόγο, οι συνήγοροι του τελευταίου θέλουν στην πραγματικότητα να χρησιμοποιήσουν τη μεγάλη (ακόμη) κοινωνική δύναμη της θρησκείας για σκοπούς διαφορετικούς από εκείνους, τους οποίους υπηρετούσε ίσαμε τώρα, και ταυτόχρονα να παραμερίσουν την υποψία του μηδενισμού. Θέλουν δηλαδή να μεταβάλουν τη λειτουργία της θρησκείας, γιατί υπολογίζουν την κοινωνική της δύναμη, και συνάμα φοβούνται την υποψία του αθεϊσμού και του μηδενισμού, ακριβώς επειδή η κοινωνική δύναμη της θρησκείας είναι γνωστή.»

Κονδύλης, τόμος Β', σσ.28-29

Cassirer Ernst, Διαφωτισμός και θρησκεία, Εκδόσεις Έρασμος.

Haakonssen Knud, Διαφωτισμοί και θρησκείες, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ετήσια διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά, 2009.

Λαγκρέ Ζακλίν, Η φυσική θρησκεία, Εκδόσεις Πατάκη.

1. Το φιλοσοφικό ζήτημα

1. Βασική αντίθεση: Φυσική θρησκεία εναντίον 'εξ αποκαλύψεως' θρησκείας¹⁷

«Η φυσική θρησκεία συνίσταται στη λατρεία που ο λόγος, με τις δικές του δυνάμεις, με τα δικά του φώτα, μαθαίνει να αποδίδει στο υπέρτατο Ον, δημιουργό και συντηρητή όλων των όντων που συνθέτουν τον αισθητό κόσμο, [μαθαίνει] πώς να τον αγαπούν, να τον λατρεύουν, να μην καταχρώνται των δημιουργημάτων του, κτλ. [...]

Η εξ αποκαλύψεως θρησκεία είναι αυτή που μας καθοδηγεί στα καθήκοντά μας έναντι του Θεού, έναντι των άλλων ανθρώπων και απέναντι σε μας τους ίδιους, με ορισμένα υπερφυσικά μέσα, όπως με μια διακήρυξη, εκφρασμένη από τον ίδιο το Θεό, που εξηγείται από το στόμα των απεσταλμένων του και των προφητών του, προκειμένου να αποκαλύψουν στους ανθρώπους πράγματα που δε θα γνώριζαν ποτέ, ούτε θα μπορούσαν να γνωρίσουν με τα φυσικά φώτα.»

2. Ρεύματα

Σύμφωνα με τη διάκριση, που υποστηρίζει ο Diderot,

«**Θεϊστής** είναι αυτός που έχει ήδη πειστεί για την ύπαρξη του Θεού, για την πραγματικότητα του ηθικού Καλού και Κακού, για την αθανασία της ψυχής και για τις μέλλουσες τιμωρίες και ανταμοιβές, αλλά, για να παραδεχτεί την αποκάλυψη, θέλει να

¹⁷ Βλ. το λήμμα 'RELIGION' στον ιστότοπο του ARTFL Encyclopédie Project

του την αποδείξουν· δεν την δέχεται ούτε την απορρίπτει. Ο **ντεϊστής** αντίθετα, που συμφωνεί με το θεϊστή μόνο ως προς την ύπαρξη Θεού και την πραγματικότητα του ηθικού Καλού και Κακού, απορρίπτει την αποκάλυψη, αμφιβάλλει για την αθανασία της ψυχής και για τις μέλλουσες τιμωρίες και ανταμοιβές.»

(Diderot, *Suite de l'apologie de M. l'abbé de Prades*)

Ως αντίθεση στον **αθεϊσμό** η *Εγκυκλοπαιδεία* αντιπαραθέτει το **θεϊσμό** με την πιο γενική έννοια του όρου.¹⁸

2.1. Αθεϊσμός/Πανθεϊσμός (D' Holbach, Diderot, Spinoza: Deus sive natura)

(Υλιστικά φιλοσοφικά ρεύματα, μειοψηφική τάση στους κόλπους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού)

«Οι άνθρωποι έχουν αποβάλει από τη σκέψη τους την έννοια της θεότητας, και την έχουν εγκαταλείψει εξόριστη μέσα σε ένα θυσιαστήριο. Οι τοίχοι ενός ναού μας εμποδίζουν να την δούμε. Έξω από κει είναι σα να μην υπάρχει καθόλου. Έτσι παράφρονες καθώς είστε, καταστρέψτε αυτόν τον περίβολο που περιορίζει τις ιδέες σας και ελευθερώστε το θεό. **Δείτε τον παντού όπου βρίσκεται ή, αλλιώς, πείτε ότι δεν υπάρχει καθόλου.**»

(Diderot, *Φιλοσοφική Σκέψη* 26)¹⁹

2.2. Ντεϊσμός (Voltaire)

- απόρριψη αποκάλυψης/ θαυμάτων
- απόρριψη εκκλησιαστικής τελετουργίας
- αναγνώριση του Θεού διαμέσου του λόγου και μόνον (έλλογη πίστη)
- πολυμορφία και ανοχή, απόρροια και μιας έντονης σκεπτικιστικής στάσης ζωής

«Ονομάζουμε **ντεϊστές** όλους εκείνους που αποδέχονται την ύπαρξη ενός υπέρτατου όντος, δημιουργού και αρχής όλων των όντων που συνθέτουν τον κόσμο, χωρίς να αναγνωρίζουν άλλο πράγμα ως προς τη θρησκεία, παρά μόνο ό,τι ο λόγος με τις δικές του δυνάμεις και μόνο επιτρέπει να ανακαλύψουμε.»²⁰

2.3. Θεϊσμός*

«Ο **θεϊστής** είναι ένας άνθρωπος ένθερμα πεπεισμένος για την ύπαρξη ενός υπέρτατου και εξίσου ισχυρού όντος, που διαμόρφωσε όλα τα όντα, του εκτατού και του φυτικού κόσμου, τα αισθανόμενα και τα στοχαζόμενα· που διατηρεί το είδος του, που τιμωρεί τα εγκλήματα χωρίς βανανυσότητα και ανταμείβει με καλοσύνη τις ενάρετες ενέργειες.

[Ο θεϊστής] μιλάει μια γλώσσα που όλοι οι λαοί αντιλαμβάνονται, αν και μεταξύ τους δεν μπορούν να συνεννοηθούν. Έχει αδελφούς από το Πεκίνο ως την Cayenne, και θεωρεί αδελφούς του όλους τους σοφούς. Πιστεύει ότι η θρησκεία δε συνίσταται στις γνώμες μιας ακατανόητης μεταφυσικής ή σε φαύλους μηχανισμούς, αλλά στη λατρεία και τη δικαιοσύνη. Το να κάνει το καλό, ιδού η λατρεία του· το να υπακούει στο θεό, ιδού το δόγμα του.»

Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, (Théiste)

«Πιστεύω, λοιπόν, ότι ο κόσμος κυβερνάται από μια πανίσχυρη και σοφή βούληση. [...] Αυτό το Όν που θέλει και μπορεί, αυτό το Όν που αυτενεργεί, αυτό το Όν, τελικά, όποιο

¹⁸ Βλ. το λήμμα 'THÉISME' στον ιστότοπο του ARTFL *Encyclopédie* Project

¹⁹ Βλ. Denis Diderot, *Φιλοσοφικές Σκέψεις*, [Μετάφραση: Άκης Καλογνώμης – Επιμέλεια: Ι. Σ. Χριστοδούλου], Εκδόσεις «Ζήτηρος», Θεσσαλονίκη 1998.

²⁰ Βλ. το λήμμα 'DÉISTES' στον ιστότοπο του ARTFL *Encyclopédie* Project.

* Με τη στενότερη έννοια του όρου, δηλαδή σε διάκριση όχι μόνο προς τον **αθεϊσμό**, αλλά και προς τον **ντεϊσμό**.

και αν είναι, που κινεί το σύμπαν και ρυθμίζει όλα τα πράγματα, το ονομάζω Θεό. Αποδίδω σε αυτό το όνομα τις ιδέες της **διάνοιας**, της **δύναμης**, της **βούλησης** τις οποίες συγκέντρωσα, καθώς και αυτή της **καλοσύνης** που αποτελεί αναγκαίο παρακολούθημα [...]: γνωρίζω σίγουρα ότι [αυτό το Ον] υπάρχει και ότι υπάρχει αφεαυτού· γνωρίζω ότι η ύπαρξή μου υπάγεται στη δική του, και ότι όλα τα πράγματα που μου είναι γνωστά ανήκουν απολύτως στην ίδια κατηγορία. **Αντιλαμβάνομαι το Θεό παντού μέσα στα έργα του· τον νιώθω μέσα μου, τον νιώθω ολόγυρά μου [...].»**

Rousseau, *Émile*, pp.580-581

«[Η Θεία Πρόνοια] έκανε ελεύθερο τον άνθρωπο, προκειμένου να κάνει όχι το κακό, αλλά το καλό με επιλογή του. Τον έφερε σε θέση να κάνει αυτή την επιλογή χρησιμοποιώντας τις ικανότητές, με τις οποίες τον προίκισε. Αλλά περιόρισε αυτές τις δυνάμεις, ώστε η κατάχρηση της ελευθερίας που αυτή του παρέχει να μην μπορεί να διαταράξει τη γενική τάξη πραγμάτων. Το κακό που διαπράττει ο άνθρωπος ξαναπέφτει πάνω του, χωρίς τίποτε να αλλάζει στο σύστημα του κόσμου, χωρίς να εμποδίζει το ίδιο το ανθρώπινο είδος να διατηρηθεί. **Το να μεμψιμοιρούμε επειδή ο Θεός επιτρέπει στον άνθρωπο να διαπράττει το κακό, σημαίνει να μεμψιμοιρούμε επειδή έκανε τον άνθρωπο με εξαιρετη φύση**, επειδή ενέβαλε στις ενέργειές του την ηθική που τις εξευγενίζει, επειδή του έδωσε δικαίωμα στην αρετή.»

Rousseau, *Émile*, p.587

3. Φυσική θρησκεία

3.1. Η εκδοχή του Rousseau [απόρριψη διαμεσολάβησης της Αλήθειας από τα θάύματα και την εκκλησία]

«Δε βλέπετε στην έκθεσή μου παρά τη **φυσική θρησκεία**. Είναι πράγματι παράξενο να απαιτείται και μια άλλη! Από πού να αναγνωρίσω αυτή την αναγκαιότητα; Για ποιο λόγο είναι δυνατόν να θεωρούμαι ένοχος υπηρετώντας το Θεό σύμφωνα με τα φώτα που παρέχει στο πνεύμα μου και σύμφωνα με τα συναισθήματα που εμπνέει στην καρδιά μου; [...] **Οι πιο μεγάλες ιδέες της θεότητας μας έρχονται από μόνο το λογικό**. Δείτε το θέαμα της φύσης, ακούστε την εσωτερική φωνή. Ο Θεός δεν παρουσίασε τα πάντα στα μάτια μας, στη συνείδησή μας, στην κρίση μας; Τι παραπάνω θα μας πουν οι άνθρωποι; [...] Αν είχε ακουστεί αυτό που ο Θεός λέει στην καρδιά του ανθρώπου, δε θα υπήρχε παρά μόνο μία θρησκεία πάνω στη γη.»

Rousseau, *Émile*, pp.607-608

3.2. Η εκδοχή του Kant

«Η θρησκεία συνίσταται (θεωρούμενη από την πλευρά του υποκειμένου) στην αναγνώριση όλων των καθηκόντων ως θεϊκών εντολών. Αυτή η θρησκεία, στα πλαίσια της οποίας οφείλω να γνωρίζω εκ των προτέρων ότι κάτι αποτελεί θεϊκή εντολή, προκειμένου να αναγνωρισθεί ως καθήκον μου, είναι η **‘εξ αποκαλύψεως’ θρησκεία**· αντιθέτως, αυτή η θρησκεία, στα πλαίσια της οποίας οφείλω πρώτα να γνωρίζω ότι κάτι αποτελεί καθήκον μου, πριν το αποδεχθώ ως θεϊκή εντολή, είναι η **φυσική θρησκεία**.»

Kant, *Religion within the limits of Reason alone*, pp.142-143.²¹

«Η ιδέα του ύψιστου αγαθού, α ξεχώριστα συνδεδεμένη με την καθαρά ηθική ροπή, δεν μπορεί να πραγματωθεί από τον ίδιο τον άνθρωπο· ανακαλύπτει όμως μέσα του το καθήκον να εργαστεί γι’ αυτόν το σκοπό. Βρίσκει, συνεπώς, τον εαυτό του στο σημείο να

²¹ Οι παραπομπές γίνονται στην αγγλική έκδοση του έργου από τον εκδοτικό οίκο Harper & Row Publishers σε μετάφραση και εισαγωγή Theodore M. Greene και Hoyt H. Hudson. Βλ. και την ελληνική έκδοση του έργου από τον εκδοτικό οίκο «Πόλις» σε μετάφραση, σημειώσεις και επιλεγόμενα του Κώστα Ανδρουλιδάκη.

ωθείται στο να πιστέψει στη συνεργασία ή στη διεύθυνση ενός ηθικού Κυβερνήτη του κόσμου, διαμέσου του οποίου και μόνον αυτός ο σκοπός μπορεί να επιτευχθεί.»

Kant, *Religion within the limits of Reason alone*, p.130

«Πώς είναι, πράγματι, δυνατόν αναρωτιέται ο Kant, να περιμένει κανείς να σχηματιστεί κάτι τέλει ίσιο από ένα τόσο στραβό ξύλο [όπως ο άνθρωπος];

Το να διαμορφώσεις έναν ηθικό λαό του Θεού είναι, συνεπώς, ο σκοπός, η ολοκλήρωση του οποίου μπορεί να θεωρηθεί όχι από τους ανθρώπους, αλλά από τον ίδιο το Θεό. Ωστόσο, ο άνθρωπος δεν επιτρέπεται γι' αυτό το λόγο να είναι ράθυμος σε αυτό το εγχείρημα, αφήνοντας την Πρόνοια να κυβερνά [...]. Οφείλει μάλλον ο άνθρωπος να προχωρεί ως εάν τα πάντα να εξαρτώνται από αυτόν [...].

Μια ηθική πολιτεία κάτω από θεϊκή ηθική νομοθεσία είναι μια εκκλησία που, στο βαθμό που δεν είναι αντικείμενο μιας εφικτής εμπειρίας, καλείται αόρατη εκκλησία [...]. Η ορατή εκκλησία είναι η πραγματική ενότητα των ανθρώπων σε ένα όλο που εναρμονίζεται προς αυτό το ιδεώδες.»

Kant, *Religion within the limits of Reason alone*, p.92

3.3. Η εκδοχή του Hume

«Αν και η βλακεία των ανθρώπων, βάρβαρων και απαίδευτων, μπορεί να είναι τόσο μεγάλη, ώστε να μη βλέπουν ένα κυρίαρχο δημιουργό στα πλέον προφανή έργα της φύσης, με τα οποία είναι τόσο πολύ εξοικειωμένοι, ωστόσο φαίνεται σπάνια δυνατόν το να μπορεί κάποιος με καλή νόηση να απορρίψει αυτή την ιδέα, όταν του την εισηγηθούν. Ένας σκοπός, μια πρόθεση, ένα σχέδιο είναι εμφανές σε καθετί και όταν η νόησή μας διευρυνθεί τόσο, ώστε να αντιλαμβανόμαστε την πρώτη εμφάνιση αυτού του ορατού συστήματος, πρέπει να υιοθετήσουμε, με τη μέγιστη πεποίθηση, την ιδέα ενός ευφυούς αιτίου ή δημιουργού.»

Hume, *The Natural History of Religion*, Section XV²²

«Το όλο είναι γρίφος, ένα αίνιγμα, ένα ανεξήγητο μυστήριο. Αμφιβολία, αβεβαιότητα, εποχή* από την κρίση, εμφανίζονται να αποτελούν το μόνο αποτέλεσμα της πλέον ακριβούς έρευνάς μας σχετικά με το θέμα της θρησκείας [...].»

Hume, *The Natural History of Religion*, Section XV

II. Το κοινωνικό ζήτημα

Αντιμετώπιση της θρησκείας ως δύναμης πειθάρχησης των ασθενέστερων τάξεων:

«Το να ακούν απλές προσταγές είναι ο ασφαλής και μόνος δρόμος, προκειμένου να οδηγηθούν στην υπακοή και στην πράξη οι μεροκαματιάρηδες και οι βιοτέχνες, οι γεροντοκόρες και οι γαλατούδες. **Το μέγιστο μέρος τους δεν μπορεί να γνωρίζει και, συνεπώς, πρέπει να πιστεύει.** [...] Το μέγιστο μέρος της ανθρωπότητας δεν έχει ελεύθερο χρόνο για μάθηση και λογική, καθώς και για τις λεπτεπίλεπτες διακρίσεις των σχολών. Όπου το χέρι καταπιάνεται με το αλέτρι και την αξίνα, το κεφάλι σπανίως εξυψώνεται σε ιδεατές έννοιες ή ασκείται σε αινιγματική επιχειρηματολογία. Αρκεί οι άνδρες αυτής της τάξης (για να μην πω κάτι για το άλλο φύλο) να μπορούν να κατανοήσουν απλές προτάσεις και ένα είδος επιχειρηματολογίας για πράγματα οικεία στο πνεύμα τους και σχετικά με την καθημερινή εμπειρία τους.»

Locke, *The Reasonableness of Christianity*, pp.146, 157²³

²² Βλ. και την ελληνική έκδοση του έργου από τον εκδοτικό οίκο Σαββάλας σε μετάφραση, εισαγωγή και επιστημονική επιμέλεια του Αλέξανδρου Σακελλαρίου.

* Ο όρος 'εποχή' έχει εν προκειμένω το νόημα που του προσέδωσε φιλοσοφικά το ρεύμα του σκεπτικισμού: αναστολή, αποχή από τη διατύπωση θέσης.

²³ Οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση του έργου από τον εκδοτικό οίκο Routledge/Thoemmes Press, vol. VI.

III. Το πολιτικό ζήτημα

Ανεξιθρησκία, Ανοχή (Tolérance)²⁴

«Μετά την άγια θρησκεία μας, που ασφαλώς είναι η μόνη καλή, ποια θα ήταν η λιγότερο κακή; Δε θα ήταν η πιο απλή; Δε θα ήταν αυτή που διδάσκει περισσότερο ήθος και πολύ λιγότερο δόγματα; αυτή που τείνει να καθιστά τους ανθρώπους δίκαιους, χωρίς να τους κάνει παράλογους; αυτή που δεν επιτάσσει πίστη σε πράγματα αδύνατα, αντιφατικά, προσβλητικά για τη Θεότητα και επιζήμια για το ανθρώπινο γένος, και η οποία δε θα τολμούσε ποτέ να απειλήσει αιώνιες ποινές σε όποιον έχει κοινό νου; Δε θα ήταν αυτή ακριβώς που θα αρνιόταν να υποστηρίξει την πίστη της με δήμιους, που θα απέφευγε να πνίξει τη γη στο αίμα για ακατανόητες σοφιστείες; [...] αυτή που δε θα δίδασκε παρά τη λατρεία ενός Θεού, τη δικαιοσύνη, την ανοχή και την ανθρωπιά;»

Voltaire, *Dictionnaire Philosophique*, (Religion)

«Η ανοχή αυτών που έχουν διαφορετική γνώμη στα θέματα της θρησκείας είναι τόσο σύμφωνη προς το Ευαγγέλιο και τον ορθό λόγο, ώστε φαίνεται τερατώδες να κλείνουν οι άνθρωποι τα μάτια τους μπροστά σε ένα τόσο καθαρό φως.»²⁵

Locke, *Επιστολή για την ανεξιθρησκία*

Πράγματι, αν επιτρέπεται να πούμε ανοιχτά την αλήθεια, όπως ταιριάζει ανάμεσα στους ανθρώπους, κανένας ειδωλολάτρης ή Μωαμεθανός ή Εβραίος δε θα πρέπει να αποκλειστεί από την πολιτεία λόγω της θρησκείας του. Το Ευαγγέλιο δεν προστάζει κάτι τέτοιο. Η εκκλησία, που δεν κρίνει όσους βρίσκονται έξω από τη δικαιοδοσία της, δεν το επιθυμεί. Η πολιτεία, που δέχεται και αγκαλιάζει τους ανθρώπους ως ανθρώπους, αρκεί μόνον να είναι έντιμοι, ειρηνικοί και φιλόπονοι, δεν το απαιτεί.»²⁶

Locke, *Επιστολή για την ανεξιθρησκία*

Διαχωρισμός εκκλησίας και κράτους

«Από οποιαδήποτε πηγή κι αν προέρχεται η [εκκλησιαστική] εξουσία, οφείλει να περιορίζεται μέσα στα όρια της εκκλησίας, και δεν είναι δυνατόν με οποιονδήποτε τρόπο να εκτείνεται στα πολιτικά πράγματα, επειδή η ίδια η εκκλησία είναι απόλυτα χωρισμένη και διακριτή από την πολιτεία και τα πολιτικά πράγματα. Τα όρια και των δύο είναι σταθερά και αμετάβλητα. Αυτός που συγχέει τις δύο κοινωνίες αναμιγνύει τον ουρανό και τη γη, πράγματα τόσο ανόμοια και αντίθετα, που στην καταγωγή, το σκοπό και την ουσία τους είναι απολύτως διαφορετικά.»²⁷

Locke, *Επιστολή για την ανεξιθρησκία*

Ανοχή όλων των δογμάτων πλην ρωμαιοκαθολικισμού και αθεϊσμού²⁸

²⁴ Βλ. τα έργα του Locke:

1667: *Δοκίμιο για την ανεξιθρησκία*

1685-1686: *Επιστολή για την ανεξιθρησκία*

1695: *Η ορθολογικότητα του χριστιανισμού*.

²⁵ Απόσπασμα και παραπομπή στη σ.131 της ελληνικής έκδοσης του έργου από τον εκδοτικό οίκο «Ζήτηρος», με εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια του Γιάννη Πλάγγεση.

²⁶ Ο.π., σσ.209,211.

²⁷ Ο.π., σ.153.

²⁸ Για την επιχειρηματολογία του Locke για τη μη ανοχή απέναντι σε Ρωμαιοκαθολικούς, και άθεους, βλ. ο.π., σ.199 κ.ε.